

BBK 9 (S42)
P58

Elmi redaktoru Filologiya elmləri doktoru, professor
Kamil VƏLİYEV
Rəssamı Fuad Fərəcov
Redaktoru Mələhət Əsədova

Fəzlullah Rəşidəddin

P 58 Oğuznamə - B.: Azərnəşr. 1992, 72 səh.

Kitabda oğuzların Azərbaycana gəlməsi və burada məskən salması haqqında nadir məlumatı özündə cəmləşdirən məşhur türk dastanı "Oğuznamə"nin fars dilindən Azərbaycan dilinə şərhli tərcüməsi verilmişdir.

Azərbaycanın və ona qonşu ölkələrin tarixinə aid yeni material təqdim edən bu dastan X yüzilliyədək baş vermiş bir çox tarixi hadisələrə yeni baxımdan yanaşmaq imkanı verir.

P 0503020907 – 84 19 - 92
M – 651 (07) - 92

ISBN – 552 – 01099 - X

BBK9 (S42)

© "Elm", 1987.

© "Azərnəşr", 1992

Ön söz

Son vaxtlar tədqiqatçılar xalqların kapitalizmə qədərki inkişaf tarixinin istər bütöv şəkildə, istərsə də mərhələlər üzrə öyrənilməsinə böyük diqqət yetirməyə başlamışlar. Şərqi dövrümüzədək gəlib çatmış yazılı abidələri qədim xalqların, o cümlədən türklərin sosial-iqtisadi və siyasi tarixinin təşəkkül prosesini özünəməxsus şəkildə əks etdirir. Onlarda, indiyədək nə səbəbdənsə tədqiqatçıların diqqətindən yayınmış məlumatlar vardır.

Çağdaş tarixşünaslıq bu qəbil abidələrin öyrənilməsində böyük uğurlar qazanmışdır. Müasir elmi metodologiyaya əsaslanan tarixçilər, ümumiyyətlə, həmin xalqların tarixinə, eləcə də, onun ayrı-ayrı problemlərinə dair bir sıra bənzərsiz əsərlər yaratmışlar. Bununla belə, orta əsrlər fars, ərəb və türkdilli müəlliflərin elmi baxımdan bir çox nadir və mühüm əhəmiyyətə malik əsərlərindən yalnız mütəxəssislərin məhdud dairəsinin istifadə etmək imkanı var.

Beləliklə, Şərq xalqlarının inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını və özünəməxsus cəhətlərini doğru-düzgün səciyyələndirilməsi üçün vacib olan zəngin faktik material dil səddi üzündən orta əsr müəlliflərinin əsərlərindən istifadə etmək imkanından məhrum olan geniş oxucu kütləsinin üzünə bağlı qalır. Halbuki, xarakterindən – igidliklərdən bəhs edən əfsanəvi, yaxud uydurma hekayətlər olmasından, hadisələri qərəzli, yaxud təəssübsüz əks etdirməsindən asılı olmayaraq, əldə edilə bilən bütün əvvəlki biliklər məcmusunu özündə toplayan hər bir abidənin öyrənilməsi və nəşri, bir növ, elmi hadisəyə çevrilir və gələcək araşdırmalar üçün zəmin yaradır. Müasir tarix elminin tələbləri, şərqşünaslığın səciyyəsi və vəziyyəti baxımından Şərq xalqlarının ümumiləşdirici tədqiqatların tarixşünaslıq bazasını genişləndirməyə xidmət edən və orta əsr cəmiyyətlərinin ilkin inkişaf mərhələsini ümumdünya tarixi kontekstində bərpa etməyə imkan verən konkret yazılı abidələrinin elmi araşdırmalara cəlb olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

XI əsrdən etibarən türkmən adlandırılan oğuzlar hazırda Azərbaycanda, Türkmənistanda, İranda, Türkiyədə və İraqda yaşayan türk xalqlarının ulu babalarıdır. Səlcuq və Osmanlı sülalələrinin nümayəndələri də onların arasından çıxmışlar. Oğuzların yalnız Sırdəryanın şimalındakı çöllərdə məskunlaşan hissəsi şəhərlərdə yaşayırdı və hərbi səfərlərdə iştirak etməyən bu oturaq oğuzlara həqarətlə çöllü yatuqlar deyilirdi.

Bu xarakteristika şərti olsa da, hər halda qeyd etmək maraqlıdır ki, Səlcuqlar imperiyasını məhz oturaq deyil, köçəri oğuzlar yaratmışlar. Lakin 1071-ci ildə Məlazgird yaxınlığındakı vuruşmada qalib gəldikdən sonra Anadolunu zəbt edən oğuzların özləri oturaq həyata keçməyə başladılar. Bununla yanaşı, XI əsrdən Anadoluda monqol hücumundan qaçmış çoxlu türk tayfası da məskunlaşırdı. Səlcuqlar dövləti məğlubiyətə uğrayaraq, monqollara tabe edildikdən və oturaq

yatuqlar yeni hökmdarların itaətinə düşdükdən sonra isə köçəri türk tayfaları, yəni türkmənlər monqollarla uzun sürən mübarizəyə başladılar¹.

Türk tayfalarının erkən tarixini daha ətraflı və tam əks etdirən yazılı abidələr içərisində, şübhəsiz, XIV əsr müsəlman tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddinin (1318-ci ildə ölmüşdür) sanballı, yekdilliklə klassik nümunə kimi qəbul olunmuş “Cami ət-təvarix” (“Tarixlər toplusu”) əsərinin müstəsna yeri var². Həmin əsərdə oğuzların tarixi ilk dəfə olaraq, ümumdünya tarixi kontekstində şərh edilir ki, bu da Rəşidəddinin zamanında oğuz tayfalarına Ön Şərqi müsəlman türklərinin əcdadları kimi, nə qədər böyük əhəmiyyət verildiyini göstərir. “Oğuzların tarixi və əhvalı”, yaxud tam şəkildə adlandığı kimi “Oğuz və onun nəslinin, eləcə də türk sultanlarının anılması” əsərinin xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, o, yazılı mənbələrə əsaslanan əsər deyil, əfsanə ilə reallığın çulğışdığı xalq yaradıcılığı məhsulu olan rəvayətlərdən ibarətdir. Bu mənbənin seçilməsi məhz ona təkcə folklor abidəsi deyil, həm də mühüm tarixi məxəz kimi yanaşmaq lüzumundan irəli gələn həmin spesifik cəhətlə əlaqədardır.

Türk xalqlarının ədəbi abidəsi kimi Oğuzun əfsanəvi tarixini bir çox alimlər qələmə almışlar. Mənzum “Oğuznamə”lər daha çox araşdırılmışdır. Belə ki, eposun orijinal səciiyyəsi, dil və poetik quruluşunun zənginliyi abidə yarandığı vaxtdan tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

“Oğuznamə” ilk dəfə abidənin bir boyunu alman dilinə çevirmiş alman alimi F. Ditsin diqqətini cəlb etmişdir³. “Oğuznamə”nin mənzum mətni üzərində uzun illər iş aparılmış, müxtəlif ölkələrin bir çox tədqiqatçıları ona müraciət etmişlər. “Oğuznamə”nin epik dastan kimi öyrənilməsinin təməlini qoymuş V. V. Radlov⁴, V. V. Bartold⁵, Riza Nur⁶, P. Pellyto⁷ və V. Banqdan⁸ başlayaraq, abidənin filoloji xüsusiyyətləri, poetik forma və ritmikası H.N. Orkun⁹, A. M. Şerbak¹⁰, K. Eraslan¹¹ və A. N. Kokonov¹² tərəfindən ətraflı şəkildə araşdırılmışdır.

Yuxarıda adları çəkilən müəlliflərin əsərləri “Oğuznamə”ni tarixi realiləri özünəməxsus şəkildə əks etdirən “Ümumi tarix”in bir parçası kimi incələmək vəzifəmizi müəyyən qədər asanlaşdırmışdır.

V. V. Bartold fransız şərqşünası E. Bloşenin (1870 – 1937-ci illər) ““Monqolların tarixi”nə giriş” kitabına resenziyasında “Cami ət-təvarix”in yazılma tarixi üzərində müfəssəl dayanmışdır¹³. “Cami ət-təvarix”in tam mətni, məlum olduğu kimi, dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Lakin onun ayrı-ayrı hissələrində də (istər mətbu, istərsə əlyazması), sözün əsl mənasında, bir çox xalqların nümayəndələrinin, o cümlədən avropalıların səyi nəticəsində toplanmış nadir və qiymətli məlumatlar vardır. Əsərin monqolların tarixi şərh olunan xüsusi bölməsi monqol və türk tayfalarından bəhs edən iki fəsildən (babdan) ibarətdir. Həmin bölmə Qazan xanın əmri ilə 700 (1300/01)-cü ildə yazılmağa başlamış və artıq Ölcaytu xan zamanında – 710 (1310)-cu ildə başa çatmış əsərin birinci cildinə daxildir¹⁴. Bu əsərin yaranmasında, İ. P. Petruşevskinin təbirincə, “türk sülalələrinin hələ XI əsrdən türk tayfalarının tarixini onların ənənələri əsasında şərh

edən tarix əsərlərinin meydana gəlməsini təşviq etdikləri”¹⁵ Yaxın Şərqdəki siyasi şəraitin də mühüm təsiri olmuşdur.

Bir çox köçəri xalqlar kimi, oğuzlar da tayfanın şəcərəsinə və onun təşkilinə xüsusi əhəmiyyət verərək, onu şifahi ənənə ilə qoruyub saxlayırdılar. Orta İran yazılı mənbələrindən məlum olan, demək olar ki, 24 oğuz tayfası Mahmud Kaşqarının XI əsrdə yaratdığı məşhur lüğətdə adbaad sadalanır¹⁶. Oğuzların şəcərəsi yalnız Rəşidəddində nisbətən dəqiq və sabit şəkildə əksini tapmışdır.

“Cami ət-təvərix”in nəzərdən keçirdiyimiz və elm aləmində “Oğuznamə” kimi tanınan hissəsi İstanbulda Topqapı kitabxanasında (Bağdad Köşkü fondu) 282 nömrəsi ilə “Məcmue-yi Hafiz-i Əbru” toplusunda¹⁷ saxlanılır: 590 – 601 b və 641 a nömrəli vərəqlər¹⁸. Əlyazması bütünlüklə bir xəttat tərəfindən nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. Əlyazmasının əvvəlki (v. 590 b): Bismillahir – rəhmanir – rəhim. Müvərrixan-i ətrak və raviyan-i çalak çenin təkrir mikundə ke, Nuh əleyhissəlam çün rüb-i məskun bər fəzəndan qismət mikdərd pəsər-i məhin Yafəs ra nam zad Məşriq və Türkistan və an hüddü kərd...”

“Bismillahir – rəhmanir – rəhim. Türk tarixçiləri və yüyrək dilli salnaməçilər bildirirlər ki, Nuh (əleyhissəlam), allah ona rəhmət eləsin, yer üzünün adamlar yaşayan hissəsini oğlanları arasında böləndə Şərq ölkələrini, Türkistanı və ona yaxın yurdlarla birlikdə böyük oğlu Yafətə verdi...”

Əlyazmasının sonu (v. 641 a): “Həmçenin dər vəqt-i təfərrüq-i Oğuz və pərakəndəgi-ye Şah Məlik əmiri əz üstüxan-i Yazır və pəsəran-i Əlixan... tərəf rəftənd və təmam-i yurt-i xud bi Hissar dağ pəndaxtənd və anca saken və müvəttən şodənd və hənuz evlad və əkab-i işan dər an diyar mövcudənd. Allah əlam. Təmam şod şərh-i əhval-i Oğuz və əkab-i və rükni-i səlātin və mülük-i ətrak bi taufiq-i Allah və-s-səlam”.

“Bundan əlavə, oğuzlar parçalanıb dağılanda şah Məlikin yazır boyundan olan bir bəyi və Əli xanın oğulları ...Yazır tərəfə getdilər. Onlar Hisar dağıni özləri üçün yurd və məskən seçdilər və orada bünövrə saldılar. Onların nəvə-nəticələri hələ də orada yaşayırlar. Allahın köməyi ilə oğuz və nəslinin, eləsə də türk sultanlarının anılması tamamlandı”

Mətn 21x16. Nömrələmə avropasayağıdır. Hər vərəqdə 31 sətir var. 25 sətir olan 590 b vərəqi istisnadır. Əlyazmanın məzmunu:

v. 590 b Giriş.

v. 591 a Oğuzun atası, əmiləri, qohumları və yaxınları ilə döyüşü, onun düşmənləri üzərində qələbəsi.

v. 591 a – b Oğuzun kürreyi-ərzi zəbt etmək üçün yürüşü və müxtəlif ölkələrə elçilər göndərməsi.

v. 591 b – 592 a Oğuzun Kıl-Barakla döyüşü.

v. 592 a – b Oğuzun qaranlıq ölkəyə yürüşü və həmin ölkənin vəziyyəti.

v. 592 b Oğuzun Şirvana və Şamaxıya elçilər göndərməsi.

- v. 593 a Oğuzun Arran və Muğan tərəfə yürüşü.
- v. 593 b – 594 a Oğuzun Kürdüstan yolu ilə Diyarbəkır və Şama yürüşü.
- v. 594 a – b Oğuzun öz oğullarını ordu ilə Firəng və Rum tərəfə yollaması.
- v. 594 b Oğuzun Ruma getmiş oğullarının döyüşü və onların Rum ordusu ilə qarşılaşmalarının təfəsilatı
- v. 594 b – 595 a Oğuzun bütün ordusuyla Dəməşqə və onun əyalətlərinə yürüşü.
- v. 595 a Oğuzun Misirə yürüşü, oraya gəlişi və onları il etməsi.
- v. 595 a – b Oğuzun Bağdad, Bəsrə və qonşu ölkələrə yürüşü.
- v. 595 b Oğuzun oğullarını Fars və Kirman tərəflərə göndərməsi
- v. 595 b – 596 a Oğuzun İraqi – Əcəmə elçilər göndərməsi.
- v. 596 a Oğuzun Mazandarana yürüşü, vuruşub onu və digər vilayətləri: Gürcüstan, Dehistan, Xorasan və kuhistanı tutması.
- v. 596 a – b Oğuzun yurduna qayıtması və ömrünün son illəri.
- v. 596 b – 599 a Oğuzun oğlu Gün xanın padşahlığı.
- v. 599 a – 601 b və 641 a Qara xanın oğlu Buğra xanın padşahlığı və Məmləkətin taxtına çıxması.

A.N. Bernştamın məqaləsi¹⁹ istisna olmaqla “Oğuznamə” tarixi mənbə kimi hələlik müfəssəl tədqiq olunmamışdır. Halbuki, “Oğuznamə” tarixçilərə türk-oğuzların Şimali Çinin, Türkiistanın, Tibetin, Hindistanın ölkə və vilayətlərini, Ural dağlarının hər iki tərəfindəki, Emba, Ural və Volqa çaylarının aşağı axarındakı, Rusiyanın cənubdakı torpaqları, Şimali Qafqaz, Zaqafqaziya, İran, Anadolu, İraq, Suriya və Misir torpaqlarını zəbt etmələrinə dair son dərəcə zəngin məlumat verir. “Oğuznamə”də Oğuz haqqında dastanın ümumiləşdirici versiyası tərtib ediləndən xeyli əvvəl, əsrlər boyu yaşayan əfsanələr əksini tapmışdır. Oğuz xaqan haqqında əfsanələrin son dərəcə geniş ərazidə, çoxlu ölkələrdə yayılması, bir çox xalqın arasında mövcud olması göstərir ki, bu dastan müxtəlif xalq və tayfaların, ilk növbədə isə tarixi xalqların şifahi yaradıcılıq məhsuludur. Dastanda köçəri xalqların patriarxal münasibətlərin formalaşdığı ən qədim dövr tarixinin bir çox materialları və izləri əks olunmuşdur. Hələ A. N. Bernştam “Oğuznamə”də Şərqdəki tarixi prosesin beş dövrünü müəyyənləşdirmişdir: patriarxal münasibətlərin təşəkkülü, sınıf münasibətlərin formalaşması; Hun dövrü; Mode²⁰ ilə eyniləşdirmə; VI – VIII əsrlər türk dövrü və IX – XII əsrlər peçeneq-qırpçaq dövrü²¹.

Oğuz haqqında əfsanələr əsrlər boyu sinxron modernləşdirməyə məruz qalaraq, oğuz tayfalarının, səlcuqların, xarəzmşahların və Çingiz xanın başçılığı ilə monqolların hərbi yürüşlərinin əks-sədasını öz içinə almışdır.

Oğuz (və Dədə Qorqud) haqqında ilk dastana dair məlumatı məmlük tarixçisi Əbu Bəkr Abdullah ibn Aybək əd-Dəvadarinin (ö. 1332) “Dürər ət-tican və qürər təvarix əz-zaman” (“Dürlər xəzinəsi və zəmanə tarixçilərindəki seçilmişlərin toplusu”)²² əsərindən alırıq. Həmin məlumatın məyni belədir: “Mən

bu tayfanın (türklərin) dünyaya gəlməsi və onların işləri barədə hekayəti nəql etmək istəyirəm. Bu, onların doğma dillərində (uyğur dilində) yazılmış məna və məzmunu “Böyük hökmdar ata haqqında kitab” demək olan “Ulu xan ata Bitikçi” adlı kitabda rast gəldiyim hekayətin qısa şərhidir. Türk-moңqollar, qırpaqlar bu kitabdan ayrılmırdılar və digər türklər “Oğuzmanə” adlandırdıqları kitaba necə böyük ehtiram bəsləyirdilərsə, bunlar da ona eləcə ehtiramla yanaşırdılar. Onlar bu kitabı nəsil-dən-nəslə ötürürlər. Bu kitabda onların (oğuzların) dünyaya gəlmələrinin, meydana çıxmalarının tarixi nəql olunur, habelə ilk və ən böyük hökmdarları olan Oğuzun həyatı təsvir edilir”.

Əd-Dəvadarinin bəhs etdiyi “Oğuzmanə”nin harada və kim tərəfindən yazıldığını müəyyənləşdirmək çətindir. Bizə elə gəlir ki, o, XIV əsrin əvvəlində elxani sultanı Mahmud Qazan (1295-1304) və ya onun varisi Ölcaytu (1304- 1317) zamanında Anadoluda, yaxud Azərbaycanda meydana gələ bilirdi. Buna, ilk növbədə, elxanilər sarayında uyğur yazısının, mənəvi və mədəni həyatının mövcud olması imkan verirdi. Məhz oğuz xaqan haqqında uyğur dastanının mövcudluğu türklərin tarixi və Oğuz haqqında hekayətin meydana çıxmasına zəmin yaratdı.

Rəşidəddinin tarixinə daxil olan bütün “tarixlər” kimi, oğuzların tarixinin də öz adı var: “Oğuz və nəslinin, eləcə də türk sultanlarının anılmasının tarixi”²³. Bu tarix əfsanə ilə real faktların çulğışdığı şifahi rəvayətlərə əsaslansa da, “Oğuzmanə” təkcə türk xalqlarının deyil, həm də oğuz tayfalarının gəldikləri ölkə və vilayətlərin xalqlarının ilkin tarixinə dair qiymətli materialdır.

“Oğuzmanə” konkret bir xalqın yaradıcılıq məhsulu deyildir. O, bir çox xalqlarla, əlbəttə, birinci növbədə türk xalqları ilə bağlı tarixi həqiqətləri əks etdirən mənbədir.

OĞUZ-NAMƏ **OĞUZLARIN TARİXİ VƏ ƏHVALI** (590 b)

Bismillahir-rəhmanir-rəhim

Türk tarixçiləri və yüyrək dilli səlnaməçilər bildirirlər ki, Nuh (əleyhissəlam), allah ona rəhmət eləsin, yer üzünün adamlar yaşayan hissəsini oğlanları arasında böləndə şərq ölkələrini, Türkistanı və ona yaxın yurdlarla birlikdə böyük oğlu Yafətə verdi. Yafət (Yafəs) türklərin təbircə Olcay xan¹ ləqəbini aldı. (O köçəri idi) və səhrada yaşayırdı. Olcay xanın yaylağı və qışlağı Türkistan torpaqlarında idi: yaz aylarını o İnanç² şəhərinin yaxınlığında olan Ortak və Kurtakda³ keçirir, qışlayanda isə yenə o tərəflərdə - Qaraqorum adı altında məşhur olan Qaraqumdakı Borsuk⁴ adlanan yerdə olurdu. Həmin yerdə iki şəhər vardı: biri Talas, o biri Karı Sayram⁵ və bu sonuncu şəhərin qırx böyük qızıl qapısı vardı. İndi orada müsəlman türklər yaşayır. Həmin yer Kunçi⁶ mülklərinin yaxınlığındadır və Kaydudan⁷ asılıdır. Olcay xanın paytaxtı da burada yerləşirdi.

Olcaı xanın bir ođlu oldu. Adını Dıb Yavqu⁸ xan qoydular. Dıb taxt-tac, yer, Yavqu isə xalqın rəhbəri, öndündə gedən deməkdir. O, çox böyük və adlı-sanlı xan idi. Onun dörd hörmətli və adı bəlli ođlu vardı: Qara xan, Or xan, Kür xan və Küz xan⁹. Vəliəhd Qara xan atasının yerini tutdu və padşah oldu. Onun çox xoşbəxt və padşahlığa layiq bir ođlu dünyaya gəldi. Üç gün və üç gecə bu uşaq anasının südünü əmmədi. Anası¹⁰ onun yaşayacağına ümidini itirib qəm-qüssəyə büründü. Bir gecə yuxusunda ođlu ona dedi: “Əgər sən istəyirsən ki, mən sənın döşündən süd əmim, onda bir olan yardana inam gətir, onu tanı və onun haqqını öz üzərində mütləq bil”.

Qadın üç gün dalbadal bu halı yuxuda gördü. Lakin bu qəbilə dinsiz (kafir) olduğundan, başına gələni onlara danışmağa ürək etmədi. Və ərindən gizli qadir allaha inam gətirməyə başladı. Əllərini göyə qaldıraraq dua etdi və dedi: “İlahi, mənə, yazıq bəndənə kömək et, balamın süd payına şəkər qat!” Oğuz bu andaca anasının döşünə sığıb əmməyə başladı.

Bir ildən sonra atası övladında yetkinlik və alicənablıq əlamətləri sezdi. O, oğlunun bakirliyinə, gözəlliyinə heyran qalaraq dedi: “Bizim qəbiləmizdə, soyumuzda bundan gözəl uşaq dünyaya gəlməyib!”

Uşaq bir ildən sonra İsa əleyhissəlam kimi dil açıb dedi: “Mən şah çadırında (bərgah) doğulmuşam, ona görə hamı mənı Oğuz adlandırılmalıdır”. Uşaqılıqdan, böyüyüb kişiləşəndən ta ən yetkin çağına qədər Oğuz həmişə allaha üz tutmuş, ona minnətdar olmuşdur. İstər yuxuda, istər ayıq halda həmişə o, böyük yaradanı mütləq yada salırdı. Ona allah qapısı açıldı. O, ən müxtəlif bilik sahələrində, ox atmaqda, nizə tullamaqda, qılınc oynatmaqda və alimlikdə dünya şöhrəti qazandı.

Atası Oğuzu əmisi Küz xanın qızına nişanladı. Oğuz arvadını evə gətirdikdən sonra ona allaha iman gətirməyi təklif etdi. Qız onun şərtini qəbul etmədikdə Oğuz ona yaxın durmadı.

Atası gördü ki, ođlu arvadına diqqət vermir, buna görə ona o biri qardaşı Kür xanın qızını nişanladı. Oğuz həmin qızdan da eyni şeyi tələb etdi. Qız razılaşmayıb dedi: “Əgər sən mənı bu işə məcbur etsən, mən bütün bunları atana danışaram, o da səni öldürər”. Oğuz bu qızla da əlaqəni kəsdi.

Oğuzun hər iki qıza nifrət etdiyini görən Qara xan onu Or xanın qızına nişanladı.

Bir dəfə həmin qız öz qulluqçuları ilə sahilə (çayın?) gəzərək (ətrafı?) seyr edirdi. Qulluqçular paltar yuyurdular. Bu vaxt ovdan qayıdan Oğuz həmin qızla danışib öz fikrini bildirdi: “Əgər sən mənım sözlərimə razı olub onları qəbul etsən, mən də səni özümə arvad edərəm. Əgər belə olmasa mən səndən uzaq qalacağam və o biri gəlinlərdən ayrıldığım kimi səndən də ayrılacağam”.

Qız belə cavab verdi: “Mən sənın zərrəciyinem, sən mənə buyursan mən tabe olub itaət etməliyəm. Şər:

Sənin halqan* harda olsa mənim qulağım ordadır

Sənin qəmbərin** harda olsa, mənim başım ordadır.

Oğuz həmin qızı evinə gətirdi və onunla yaxın münasibətdə oldu. O bu qadını çox sevdi. Qadın da Oğuzla sevgi və bağlılıq göstərir. Oğuz yenə də əvvəlki nişanlılarından üz döndərir.

Bir dəfə o öz yaxın yoldaşları ilə ova getdi. Onun atısı dinsiz (kafir) Qara xan bu vaxt toy-düyün qurmuşdu. O özünün üç gəlininin – Oğuzun arvadlarının sağlığına bədə qaldırdı və toyun şiddətli vaxtında soruşdu: “Əvvəlki gəlinlər sonrakından daha yaxşı, gözəl, kamil ola-ola Oğuz nəyə görə onu daha çox sevir?” Əvvəlki gəlinlərin hər ikisi elə bil ki, ürəklərini boşaltmaq üçün girəvə gözləyirdilər və indi onlar üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Onlar kinlə, qəzəblə dedilər: “Oğuz bizi bir olan allaha inanmağa, ona tanınmağa çağırırdı. Biz ona belə bir allahı tanımadığımızı deyəndə o hirsələnib bizdən uzaqlaşdı. Bu gəlin isə onun dediklərinə əməl etdi. Bu səbəbdən Oğuz ona belə sayqı-sevgi bəsləyir. İndi bu iki nəfər – Oğuzla onun arvadı ata-babaların imanından üz döndərərək yeni dinin tərəfini saxlayırlar”.

Qara xan deyilənlərin doğru olub-olmamasını kiçik gəлиндən soruşdu. Lakin qız hər şeyi dandı. Qara xan acıqlanıb özündən çıxdı. Bu zaman qohum-qardaşlarını yanına çağıraraq dedi: “Mənim oğlum Oğuz uçaqlıqda hökmdar olmaq üçün ən layiq (591 a) ən xoşbəxt, ən uğurlu adam idi. Amma mən indi eşitdim ki, o öz inamından əl çəkib özünə başqa bir allah seçmişdir. Hər hansı bir uşağın bizə, bizim məbudumuza arxa çevirib ona nifrət etməsi ilə biz necə barışa bilərik”. Məsləhətləşib onlar Oğuzu öldürmək qərarına gəldilər. Bunu etmək üçün döyüşçüləri bir yerə yığıb güc topladılar. Oğuzun onu çox sevən, ona şəfqətlə yanaşan kiçik arvadı bundan xəbər tutanda qonşu qadınlardan birini əri Oğuzun yanına göndərərək onu məsələdən xəbərdar etdi. Oğuz döyüşə hazırlaşdı.

Oğuzun atası, əmiləri, qohumları və yaxınları ilə döyüşü, onun düşmənləri üzərində qələbəsi

Ovdan qayıdan Oğuz öz evinə çatana qədər atası və əmiləri öz yaxınları ilə birlikdə döyüşə hazırlaşmışdılar. O öz növələri ilə birlikdə onlarla döyüşə girdi və bu döyüş vaxtı onun atası Qara xan, əmiləri Kür xan və Küz xanı¹¹ öldürdülər. O öz yerini möhkəmlətdi və yetmiş beş il ara vermədən əmilərinin qəbilələri ilə vuruşmalı oldu. Axırda üstün gəlib onları məhv etdi. Qaraqumun ən ucqar bucaqlarına qədər onların vilayət və uluslarını özünə tabe etdi¹². Oğuzun qılıncından keçməyib sağ qalanların hamısı ona boyun əydilər. Onlar dedilər” “Biz sənin soyundan, sənin qəbiləndən, biz bir kökün budaqları, meyvələri, bəs

* halqa - sırğa

** qəmbər – saşları yığan sancaq

niyə görə sən bizim axırımıza çıxmaq üçün bu qədər çalışırsan? Oğuz dedi: əgər siz allahı və onun bildiyini qəbul etsəniz, onda sizə aman veriləcəkdir, mən sizin Türkistanda yaşamağınıza razılıq verəcəyəm”.

Lakin onlar bu şərti qəbul etmədilər, Oğuz da onları Qaraquma qədər qovdu. Onlar Tuqla¹³ çayının sahili boyunca uzanan çöllərdə, vadilərdə yurd salıb yoxsulluq içərisində yaşamağa məcbur oldular. Həmin yerləri onlar özlərinin yaylağına, qışlağına çevirdilər.

Yoxsulluqdan, zəillikdən, gücsüzlükdən və xəstəlikdən onlar həmişə qəm-kədər içində olurdular. Oğuz onları “moval”¹⁴ adlandırdı. Bu sözün mənası belədir “həmişə qəmli olun, əzab çəkin, bədbəxt olun. İt dərisinə bürünün, ov əti yeyin və bundan sonra heç vaxt Türkistana ayaq basmayın”. (Ona görə də türkmənlərin inamına görə monqollar Kür xan, Küz xanın və Or xanın törəmələri, Şərq ölkələrinin hökmdarlarıdır. Amma onların həqiqi kökü bəlli deyildir. Əvvəlki iki qızın taleyi, onların bir olan allaha inam gətirib-gətirmədikləri, habelə Oğuzun onlarla yaxınlıq edib-etməməsi bəlli deyil¹⁵.

Bu döyüşlərdən sonra atdan düşən kimi Oğuz qızıl çadır qurdu, burada öz silahdaşları və dostları ilə birlikdə toy qurdu.

Oğuz kömək etmək istəyib ona qoşulan qəbiləyə “uyğur”¹⁶ adı verdi. Türk dilində bu söz “arxadan gələn, qoşulan anlamı” daşıyır.

Başqa bir qəbilə isə düşməni pərən salıb xeyli qənimət (ulcay) ələ keçirdi. Lakin bu qənimətləri daşıyıb aparası yük heyvanları gəlib çatmadığından onlar arabalar (kanqlı) düzəldilər. Ona qədər təkər yox idi, ona görə də arabanı ilk düzəldən onlar oldular. Gərək olan yükləri, qənimətləri bu arabalara yükləyib apardılar və bu səbəbdən də Oğuz onlara “Kanqlı”¹⁷, yəni “arabaçılar, arabası olanlar” adı verdi.

Talasin, Sayramın və ətraf yerlərin döyüşçüləri Oğuzun torpaqlarında dikbaşlıq etdilər. Onlara hücum etdi və qələbə çaldılar. O, Talam və Sayramdan Mavəənnəhr, Buxara və Xarəzmə qədər olan torpaqları tutdu, o yerləri idarə etməyə başladı. O, ölkənin dörd tərəfində yaşayan yaxınları ilə saziş bağladı ki, onlar Oğuzun yurduna, qohum-qardaşına hücum etməsinlər və o, inamla Kürreyi-ərzini zəbtinə girişsin.

Oğuzun Kürreyi-ərzi zəbt etmək üçün yürüşü və onun müxtəlif ölkələrə elçilər göndərməsi

Yaxınları ilə çəkişmələrə son qoyduqdan sonra o, Hindistana elçilər göndərib onları boyun əyməyə, il¹⁸ olmağa və baxxərəc verməyə çağırdı. Hindistan xalqı və əyanları çox sərt, kobud cavab verdilər. Elçilər geri qayıtdılar.

Hindistan xalqının narazılığı və dikbaşlığı davam edirdi. O, Hindistan üzərinə yeridi və bu ölkəni şərq tərəfdən tutmağa başladı. Əvvəlcə o, Ülutaq vilayətinə gəlib bir müddət orada qaldı. Oradan İkarıyyəyə¹⁹ yollandı. Bu, böyük

çay²⁰ və iki nəhəng qala arasında yerləşən dağ idi. Həmin çayı gəmilərlə keçmək mümkün deyildi. O, sal hazırlamağı buyurdu ki, bu salın köməyi ilə onlar çayı keçib İkarıyyəni tutdular.

Hindistanın şərq tərəfində daha bir böyük ölkə vardı. Bu ölkənin padşahı Sınmi (Tinesi) Oğul Yağma xan²¹ Oğuzun Hind ölkəsinə hücum edib onu tutduğunu biləndə il olmaq, tabe olmaq və bac-xərac vermək istədiyini bildirdi. Lakin Oğuz onun ölkəsindən qayıdar-qayıtmaz baş qaldırdı və Oğuzla düşmən münasibət bəsləməyə başladı.

Oğuz geriyyə qayıdaraq onu tutub öldürdü, ölkəni isə zəbt etdi. Bu ölkədən yürüş edərək Oğuz qarşısına çıxan bütün yerləri birləşdirdi. Beləliklə Oğuz Çin, Maçin və Nankiyası²² bütünlüklə ələ keçirdi. Orada çoxlu qənimət, var-yatır ələ keçirdikdən sonra vətəni Türkiştana qayıtdı, Ortaq və Alataqda məskən saldı. Almalığın yaxınlığındakı Turkunlu tağ və Turkanlu tağ çox yüksək və baş gicəlləndirici dağlar idi. Turkun və Turkan²³ bu dağlarda bitən iki müxtəlif bitkidir. Həmin dağlara da bu otları adları verilib.

Bura gələndən sonra Oğuz on dörd gün burada qaldı. Həmin ölkənin padşahı İnal xan²⁴ Oğuzla vuruşmaq üçün ordu topladı. Hər iki ordu döyüşdə qarşılaşdı. Savaş səkkiz gün sürdü, hər iki tərəfdən çoxlu adam qırıldı. Nəhayət səkkizinci gün Oğuzun adamları dəvələri və qatırları cərgələmə bir-birinə bağlayıb səf kimi əsgərlərin qabağını çəkdi. Çadır, yurd və əşyalardan çəpər düzəldib, onun arxasında gizləndilər və düşməni oxa tutdular. Oğuz beləliklə qələbə çaldı, İnal xanı öldürdü və onun ölkəsini tutdu. Buradan o öz yurdu Ortaq və Kurtaqa yollandı. Oğuz öz atlarını yemləmək istəyirdi. Çünki quzey ölkələrini tutmaq qərarına gəlmişdi. Yolda o özünün bəyləri ilə məsləhətləşdi və Hind torpaqlarının taleyi barədə müəyyən qərar qəbul olundu. Beləliklə, öncə Pəncab çayının Amu (Dərya) qolunu keçmək qərara alındı.

Oğuz Qur, Qarcistan və oradakı ölkələrə elçilər göndərdi ki, il (el)liyi qəbul edib boyun əysinlər və bac-xərac versinlər (591 b) əgər bu şərtə əməl etməsələr, onda savaş olacaq.

Ordu ilk növbədə Qarcistan tərəfə yeridi, ora elçilər göndərildi. Qurun hakimi elçiləri böyük ehtiram və hörmətlə qəbul etdi. O, mütilik və təbəlik kəməri bağladı. Özü isə hər il Oğuzun yanına gəlməyə və bac-xərac gətirməyə söz verdi. Oğuzla dedi: “Bizim vilayətin yaxınlığında və ətrafımızda çoxlu düşmən var”.

Öncə Oğuz həmin ölkəyə Qurun hakimi ilə birlikdə yüz nəfər seçmə süvari göndərdi. O onlara dedi: “Əgər onlar el (il)liyi qəbul etsələr və tabe olsalar çox gözəl olar, olmasalar onda onlarla vuruşun!”

Oğuzun adamları onun hökmünü yerinə yetirib Qur və Qarcistan ölkələrini Qəznə, Zabil və Kabil hüdudlarına qədər tutdular və ilə çevirdilər. Onlara xərac qoyuldu ki, onlar bu xəracı hər il xəzinəyə göndərməli idilər. Ordu qələbə və təntənə ilə geri qayıdıb Oğuzun dəstəsinə qoşuldu. Bundan sonra onlar birlikdə quzey çölləri tərəfə köçdülər, K. r. I. və Başqurda²⁵ sarı yönəldilər.

Əvvəlcə onlar Ulu-Baqur adlanan hündür qalaya çatdılar. Buranın hakiminin adı Kara Şit Yavçı²⁶ idi. Oğuz onun ordusunu basıb oradakı ölkələri özünə tabe etdi.

Hamiya göstərdiyi xeyirxahlıq və məhəbbətə görə böyüklər də, yaşlılar da ona Oğuz ağa²⁷ adı verdilər.

K. r. I. və Başqurdlara qarşı yürüş başlayanda Oğuzun ətrafında doxsan min adam toplandı. Buna görə də onları on doqquz oğuz adlandırmağa başladılar. Yolda Oğuz əmr verdi ki, “yolda geri qalan hər kəs yasaq üzrə cəzalandırılmamalıdır ki, geri qalmasın”. Amma onların içərisində yaşı ötmüş bir dəstə adam vardı ki. Onlar qocalıq üzündən Oğuzun bu kimi buyruqlarını yerinə yetirmək halında deyildilər. onların savaşması da mümkün deyildi və onlar zəifliklərini, əldən düşdüklerini Oğuzla bildirdilər. onda Oğuz əmr verdi: “Belə olan halda hamınız burda qalın”.

Almalığın yaxınlığındakı bu yer Ağ qaya adlanırdı [Ağ kaya – farsca “ağ dağın (sefid) keçidi deməkdir”].

Bu qocaların içərisində həddən artıq uzaqgörən, ağıllı, dünyagörmüş, həyatın bütün ağrı-acısını dadmış Yuşi Xoca adlı birisi vardı (Yuşi Xoca – türkçə yaşlı adam, monqolca Kaysan Xu deməkdir. Türk dilində yaşlıları xoca adlandırılır, çünki bu söz ərəb və farsca deyil, məhz türkçədir). Həmin qocanın Qara Sülük²⁸ adlı oğlu vardı. Atası oğluna dedi: “Siz bilinməz bir yola qədəm qoyursunuz, amma içərinizdə yəyatın hər üzünü görmüş bircə nəfər belə yoxdur. Çətinliklə üz-üzə gəlsəniz nə edəcəksiniz? Məni özünüzlə götürsəniz yaxşı olmazmı? Bəlkə nə vaxtsa sizə gərək oldum”. Oğlu cavab verdi: “Qulaq as, ata, axı mən Oğuzun buyruğuna qarşı çıxıb bilmərəm”. Lakin axırda onlar bu qocanı bir sandığa qoyub dəvəyə yüklədilər.

K. r. I. və Başqurd ölkələrinin adamlarına gəldikdə isə onlar olduqca məkrli, azğın idilər. Dikbaşlıqlarından heç bir hakimin önündə baş əyməzdilər. Oğuz onların Qara şit adlı padşahını əsir aldı. K. r. I. və Başqurdlar il oldular, bac-xərac verməyi boyunlarına götürdülər.

Həmin yerlərdən çıxan kimi onların qarşısında elə bir susuz səhra açıldı ki, burada hər kəs bir damcı suyu bir damcı gül yağına dəyişməzdi.

Qara Sülük adamların susuz qaldığını atasına xəbər elədi, Yuşi Xoca dedi: “bir neçə inəyi bir-birinə bağlayıb susuzluqdan yıxılana qədər qovun, sonra həmin inəkləri açıb buraxın, inəklər dırnaqları ilə haranı eşsələr, bilinki, orada su var”.

Qara Sülük bunu bir yerdə sınadı, oradan su çıxdı, adamlar yağıllarını söndürdülər. Bunu gören Oğuz Qara Sülüyə çoxlu hədiyyələr verdi və bütün ulusun yurtçusu təyin etdi.

Buradan onlar İtil çayının üstündəki Ak Urruk Kara Kul adlı yerə gəldilər. Buranın adamları onun gəldiyini eşitdikdə axırlarının çatdığını düşündülər, saysız-hesabsız mal-qaranı, var-yatırı atıb qaçdılar.

Oğuzun döyüşçüləri çayın sahilinə çatıb suya baxanda gördülər ki, çayın dibində qızıl və gümüş əşyalar, piyalə, dolçalar, qazanlar var²⁹. Onlar suya baş

vurub, bu şeyləri sudan çıxarmaq istədilər, lakin suya girdikdən sonra, bu şeylərin heç birini tapmadıqlarından dəhşətə gəldilər.

Qara Sülük hadisəni atasına danışanda atası soruşdu. “Həmin suyun yaxınlığında hündür bir yer varmı?”. Qara Sülük dedi: “Bəli, suyun yaxınlığında çox qoca bir ağac var”. Atası dedi: “Belə isə suda gördükləriniz həmin ağacda gizlədilən əşyaların əksidir”.

Qara Sülük sahilə gəldi. Həmin ağacı diqqətlə yoxlayandan sonra orada gizlədilmiş qızıl və gümüş əşyaları tapdı, gətirib Oğuzun qarşısına qoydu. Bu hadisə ilə əlaqədar Oğuz Qara Sülüyə yenə də saysız-hesabsız hədiyyələr verdi, ona neçə-neçə qayğılar göstərdi. O fikirləşdi: “Dünyanı tutmaq üçün biz yer üzünü dolaşacağıq, bizim yurtlarımız Talas və Seyram isə arxada qalıb, əgər düşmənlər bizim olmadığımızdan istifadə edib həmin yerləri tutsalar onda bu, bizim üçün rüsvayçılıq, düşmən isə şərəf olasıdır. Nəgdi qoyub nisyə dalınca qaçmaq olmaz. O, həmin yerləri qorumağı uyğur qəbilələrinə tapşırıdı, həmin qəbilələr Talas və Almalığa qayıtdılar və həmin yurtları qorumaq üçün orada məskunlaşdılar.

Oğuzun Kıl-Barakla döyüşü

Kıl-Barak dünyanın qaranlıq üzündə yerləşən ölkədir. Həmin xalqın kişiləri qara dərili, çirkindirler, itə oxşayırlar³⁰. Qadınları isə ağbənizdirlər. Oğuz onların ölkəsinə yaxınlaşanda doqquz atlını elçi göndərdi. Bu sözləri onlara çatdırmağı tapşırıdı: “Bir çox şəhərlər və ölkələr bizim ilimiz olub, bizə boyun əyib və bac-xərac verməyə razılışıb, əgər siz də il olmağa və bac-xərac verməyə razılışsanız, çox gözəl, razılışmasanız, döyüşə və savaşa hazırlaşın, çünki biz həmin anda gələsiyik”.

Onlara elçilərə belə cavab verdilər: “Əgər sizin doqquz döyüşçü bizim iki döyüşçümüzlə vuruşub qələbə çalsa, onda biz bac-xərac verməyə razıyıq. Yox əgər basılısanız, onda buradan düz geri qayıdırız”.

Elçilər bu şərtlə döyüşmək təklifini rədd etdilər və dedilər: “Əgər siz belə tez döyüşmək istəyirsiniz, onda qoy hər tərəfdən iki nəfər vuruşsun”.

Kıl-Baraklıların adətlərində belə bir şey vardı: savaştan qabaq iki hovuzu yapışqanla doldururdular. Özü də bir hovuzu qara, o birində isə ağ yapışqan olurdu. Döyüşdən qabaq soyunub ağ yapışqanlı hovuzda girirdilər və yapışqan onların bədənlərinin tüklərinə yapışırıdı, hovuzdan çıxıb ağ qumda eşələnir, bundan sonra qara yapışqanlı hovuzda girirdilər. Qara yapışqanlı hovuzdan çıxandan sonra qara qumda eşələnirdilər. Bütün bunları üç dəfə təkrar edəndən sonra heç bir yaraq onları zədələyə bilmirdi. Beləliklə iki nəfər kıl-baraklı bütün bu əməliyyatı edəndən sonra Oğuzun iki elçisi ilə döyüşə girdi. Onlara endirilən zərbələr heç bir xətər toxundurmadı. Oğuzun hər iki elçisi isə həlak oldu (592 a). Qalan yeddi elçisi burdan geri qayıtdılar və baş verən hadisəni Oğuzla söylədilər. O, isə buna heç bir

əhəmiyyət vermədən Kıl-Baraklarla döyüşə girdi. Düşmənlər qələbə çaldılar. Oğuzun çoxlu əsgəri həlak oldu, qalanları pərən-pərən oldular.

O, başa düşdü ki, Kıl-Barakla döyüşdən heç bir xeyir görmədi. O, geri qayıtdı və böyük bir çayın sahilinə yanaşdı. Ordunun birinci böliüyü həmin çayı qayıq və sallarla, qalanı isə üzə-üzə keçdi. Kıl-Baraklılara gəldikdə isə, it kimi çılpaq və piyada olduqlarından həmin çayı üzüb keçə bilmədilər. O, “iki çay arası³¹” deyilən yerə gəlib çatdı, pərən düşmüş ordunu bir yerə yığmaq üçün orada dayandı. Oğuzun əsgərlərindən biri təsadüfən Kıl-Baraklıların arasında qalıb qadınların arasında gizləndi. Bu qadınların kişiləri çox eybəcər və çirkli idilər. İt üzünə bənzəyən zəhlətökən üzləri qadınların xoşuna gəlmirdi. Ona görə də qadınlar Oğuz əsgərini aralığa alıb onunla əlaqəyə girmək arzusunda olduqlarını bildirdilər və həmin əsgəri mükafat olaraq İt-Barakın arvadının yanına gətirdilər. Bu arvad qadınların yaşca ən böyüyü idi. Əsgərlə söhbət, bağlaşma qadının çox xoşuna gəldi, çünki əri ilə əlaqədə olması ona xeyli qəm-qüssə gətirirdi. İt-Barakın arvadı ehtiras və sevgidən rəğbətini Oğuzla bildirdi və gizləncə çapar göndərərək ona bu sözləri çatdırdı: “Əgər düşməni yenib onun ölkəsini ələ keçirmək istəyirsinizsə belə etməlisiniz. Dəmirdən çıxıntılı olan mıx hazırlayın. Qoy sizin hər bir əsgər onların bir xeylisini kürəyinə bağlasın, döyüş gedəndə isə düşmənin arasına səpələsin. Həmin mıxlar sizin atlarınızın ayağına xətər gətirməmək üçün atlarınıza yaxşı nallar düzəltməlisiniz. Bundan başqa düşmənlərinizin üzlərini kənarları, burunları açıq və yapışqansızdır. Ona görə də oxlarınızı həmin yerlərə tuşlamalısınız. Oğuz bu sözləri eşidəndə xeyli sevindi və razı qaldı. Bu iki çay arası onun üçün dayanacaq yeri oldu. Qayıqlar düzəldildi və kişilərin ən gözəllərini seçib həmin qadınların yanına göndərdilər. Bu elçilərə qadınlar əllərindən gələn bütün köməyi edirdilər, onlar da gərək olan nə vardısı toplayıb ona çatdırırdılar. Bu qadınların bəzisi sevginin gücündən həmin kişilərə qoşulub getdilər. Həmin ölkə bu yolla alındı.

On yeddi il burada qalıb Oğuz rahatlandı. O öz ordusunu sahmana saldı və onların silahlarını təzələdi. Bu vaxt ərzində uşaqlar yetkinləşdilər. Oğuzun bir qadından (xatun) dörd oğlu oldu, onlar da böyüyüb boya-başa çatdılar.

Oğuz ordusunda bir boylu qadın vardı. Döyüşdə öldürülmüş bir əsgərin arvadı idi. Bu döyüşün baş verdiyi yerdə həmin qadının doğuş vaxtı gəlib çatdı. Yaxınlıqda iki koğuş bir ağac bitmişdi və həmin qadın öz uşağını bu ağac koğuşunda dünyaya gətirdi.

Uşağı Oğuzun yanına gətirəndə bu əhvalatı danışdılar və Oğuz onu Qıpçaq adlandırdı [çünki Qıpçaq adı kabuk (azərbaycanca ağac qabığı) sözündən düzəldilmişdir. Türk dilində içi çürük və boş ağacı belə adlandırırlar. Başqa türklərin dediklərinə görə, bütün qıpçaq qəbilələri həmin Qıpçaqın törəmələridir].

Kıl-Barakı tutandan sonra Oğuz orada daha iki il qaldı və hamını özünə tabe elədi. Lakin bir dəfə o, yaxınlıqdakı Qaranlıq ölkə üzərinə yeridi.

Oğuzun qaranlıq ölkəyə³² yürüşü və həmin ölkənin vəziyyəti

Oğuz Qara Xulunun, yəni Qaranlıq ölkənin sərhəddinə gəlib çatanda o qədər zülmət idi ki, oraya yol tapmaq çətin idi. Oğuz öz yaxınları və ağıllı adamlarla məsləhətləşsə də, bir nəticə vermədi.

Qara Sülük belə çətin işlərdən həmişə çıxış yolu tapan atasının yanına yollandı. O, düşükləri bu ağır vəziyyəti atasına danışdı. Yuş Xoca dedi: “dörd qulunlu madyan və doqquz qoduqlu eşşək ayırıb adamları mindirin. Qaranlıq ölkənin girişində əvvəl qulunlarla qoduqları bağlayın. Qoy onlar qaranlığa girib özlərinə lazım olan qədər getsinlər. Elə ki, madyanlarla eşşəklər geri qayıtmağa başlayacaqlar, öz balalarına olan sevgi və onların qoxusu onları gətirib çıxaracaq, beləliklə adamlar da sağ-salamat qayıdacaqlar”³³.

Qara Sülük bütün bunları Oğuzla danışdı. Bu yol Oğuzun xoşuna gəldi və onu qəbul etdi. Yuş Xocanın məsləhəti ilə onlar qaranlığa girdilər və üç gün üç gecə zülmət içində yol getdilər. Bir müddətdən sonra sağdan və soldan səslər eşidildi: “Kim bu zülmətdə bir şey tapıb özünə götürsə bayıra çıxan kimi bunun peşmançılığını çəkəcək, amma bir şey götürməyən də peşman olacaq”.

Gedənlərin çoxu özləri ilə heç nə götürmədi. Amma bəziləri xırda-para şeylər götürmüşdülər. Madyanların köməyi ilə zülmətdən çıxanda gördülər ki, götürdükləri şeylər qiymətli daş-qaş imiş. Ona görə az götürənlər də peşman oldu, heç götürməyənlər də³⁴.

Oğuz buradan ucsuz-bucaqsız səhra ölkəsinə yollandı³⁵. Bu ölkə Kıl-Barakla Atilin³⁵ arasında idi. Oğuz onlarla döyüşüb onların hakimini öldürdü.

Ölkə tutulandan sonra üç il orada qalib qayda-qanun yaratdı. Bac-xərac və şixnə³⁷ təyin etdilər. Buradan onlar Xəzər Dərbəndinə köçdülər.

Həmin yerlərə gəlib çatanda Yuş Qoca oğlu Qara Sülüyə dedi: “Bir dəfə bizim ordumuz darmadağın edilib pərən düşmüşdü. Bu xəbər dostlara da, düşmənlərə də çatmışdı. Ona görə də biz buradan öz yerlərimizə yüzə qədər süvari göndərməliyik. Onlar bizimkilərə xəbər aparmalıdırlar ki, sağ-salamatıq, qələbələrimiz barədə bildirməlidirlər ki, bizim qəbilədəşlərimiz, əsgərlərimiz qanadlanıb şadlansınlar, düşmənlərimiz isə məhv edilib lənətləndirilsinlər. Bu süvarilər ələ keçirdiyimiz var-yatırın hamısını ora aparmalıdırlar ki, bizim ad-sanımız göylərə ucalsın”.

Qara Sülük bütün bunları Oğuzla danışdı. Gələcəkdə bu işdən qazanacaqları xeyri götür-qoy edəndən sonra Oğuz deyilənlərə razılaşdı və Qara Sülüyü mükafatlandıraraq ona öz paltarını bağışladı. Yüz nəfər kanqlı süvarisinə bu mühüm işi tapşırıb Oğuz özünün bütün var-yatırını onlara verdi və arbalarda (kanqlı) yola saldı.

[İndiki yarlıq və payıza]³⁸ əvəzinə Oğuzun zamanında qızıl uclu oxlar, bir də yaylar vardı (593 b). Oğuz özünün şəxsi nişanəsi kimi həmin süvarilərə qızıl uclu iki oxunu və yay verdi. Kanqlıların gədikləri hər vilayətdə adamlar həmin

nişanələri görüb onlara qayğı və hörmət göstərir, həm özlərini, həm də heyvanlarını ərzaqla, otla və içməli su ilə təmin edirdilər (alafa, ulufa)³⁹.

Həmin kanqlıların başında Barmakluq Cosun Billik⁴⁰ dururdu. Oğuz onlara əmr etdi ki, o, qayıdana qədər evini, xəzinəsini, mal-dövlətini və hərəmxanasını qorusunlar⁴¹.

Onları yola salandan sonra Oğuz burada yeddi gün də qaldı, sonra Dərbənd tərəfə köç etdi. Buranın adamları soyğunçu və quldur idilər. Onlar yolları kəsir, yolçuları əziyyətə salırdılar. Onlar Oğuz əsgərlərinin bir çoxunun atını oğurlamışdılar. Oğuz Qara Sülüyü çağırırdı və ona əmr etdi: “Bura çox dar və çətin keçilən bir yerdir. Bizi bura sən gətirmisən. Burada isə bu qəsər soyğunçu var. Bəs biz nə edək? Bir yan dənizdir, o biri yan uca dağlar?”.

Qara Sülük məsləhət üçün atasına üz tutdu və qoca ona velə dedi: “Dərbənd ətrafındakı əkilib şumlanmış çöllərin hamısını başdan-başa toplayıb məhv etməyə çalışmaq lazımdır. Bu vilayət çox darısqal bir yerdir: bir tərəfdən dəniz, o biri tərəfdən dağ olduğundan vilayətin əhalisi baş əyməyə məcbur olana qədər bütün əməliyyatları bu şəhərin ətrafında davam etdirmək lazımdır”.

Qara Sülük bu söhbəti Oğuzla çatdırdı. Oğuz onun dediklərindən razı qaldı və onlar həmin vilayəti başdan-başa çapıb taladılar. Oğuzun əsgərləri yaydan gələn ilin yazına qədər burada qalıb şəhəri mühasirədə saxladılar.

İşi belə görün Dərbənd camaatı çıxılmaz vəziyyəti anlayıb çaxnaşmaya düşdü. Yığışib məsləhətləşdilər. Oğuzun yaxınlıqda tutduğu şəhərlər göz qabağında idi. Çox güclü Kıl-Barakın başına gələnləri də eşitmişdilər.

Səkkiz aylıq mühasirədən sonra sülh bağlamaq üçün onlar Oğuzun yanına gəldilər. Özləri ilə hədiyyə olaraq doqquz kəhər at gətirdilər və il oldular. Gələnləri görüb o dedi: “Onlardan soruşun: axı bizim bura gəlməyimizdən az vaxt keçməyib. Bəs nə üçün siz yanımıza gəlməyib itaətsizlik və üsyan yolunu seçdiniz?” Onlar belə cavab verdilər: “Bizim aramızda ağıllılardan başqa ağılsızlar da var. Bu vaxta qədər biz həmin ağılsızlara qulaq asırdıq, ona görə gəlmədik və bilirik ki, səhv iş görmüşük. İndi isə diqqətimizi ağıllı adamlar çəkib, onlar bizə məsləhət verdilər, biz də boyun əyməyin gərəkliliyini anlayıb sizə ağız açmaq qərarına gəldik”.

Oğuz dedi: “Bir halda ki, siz öz günahınızı kişi kimi boynunuza alırsınız, bu hərəkətinizi sizə bağışlayıram. Ancaq (sizin adamlar) mənim iki aygırımı aparıblar. Onlardan birinin adı İrak-Kuldur. O, Ayrıklı İrak kulun atlarına bənzəyir. O birinin adı Süt ağdır. O rənginin ağılığına görə Süt kulun atlarına bənzəyir. Bu at çox qaçağan, həm də gözəl idi. Mən sizin günahlarınızı bağışlasam da, bu dediyim atlar qaytarılmayınca sizin heç birinizi saə-salamat buraxan deyiləm”.

Onlar aparılan atların hamısını tapdılar, amma bu atların yerini bilən olmadı. Oğuz bu iki ata çox öyrənmişdi, ona görə də ayağını dirəyib onları geri istəyirdi. Onlar Oğuzdan möhlət istədilər.

Oğuz burada bir ay da qaldı. Atları tapmaq üçün ölkənin hər yerinə adamlar göndürüldü. Nəhayət, həmin atları tapıb, Oğuzla yetirdilər⁴². Atlarını görəndə Oğuz xeyli sevindi, xoş rəftarı ilə dərbəndlikləri özünə yaxınlaşdırdı.

Oğuz onlara xışnə təyin etdi ki, o həm xalqı qorusun, həm də bac-xərac yığınsın. Özü isə Şirvana və Şamaxıya yollandı.

Oğuzun Şirvana və Şamaxıya elçilər göndərməsi

Dərbənd vilayətindəki işlərini başa çatdırıb, o öz elçiləri ilə Şirvan və Şamaxıya belə bir xəbər göndərdi: “Siz yəqin ki, bizim bu ölkələrə gəldiyimizi artıq eşitmisiniz. Gəldiyimiz bütün ölkələrdə bizim əmrlərimiz yerinə yetirilib. Yolumuzun üstündə yemədiyimiz bir ölkə, qarşımızda baş əyib itaət göstərməyən bir hökmdar qalmayıb. Əgər siz öz xoşunuzla bizimlə bir il olmaq istəyirsinizsə, bizə boyun əydiyinizi öz cavabınızda bildirməlisiniz. Yox, əgər boyun əyməyib müqavimət göstərməkdə inad etsəniz onda savaşa hazırlaşın. Biz öz elçilərimizin ardınca həmin anda gələciyik”.

Xəbər onlara çatan kimi Oğuzun elçisinə hər cür qulluq göstərdilər. İtaət və mütilik yolunu tutaraq doqquz kəhər at hədiyyə göndərdilər.

Oğuzu qarşılamaq üçün şəhər kənarına çıxdılar və onu görəndə kimi adət üzrə itaət göstərdilər.

Oğuz Şamaxıya çatdı və orada on dörd gün qaldı. Bu günlər ərzində Şabaran (Şabran⁴³) camaatı bac-xərac verdi. Amma Şamaxı camaatı bac-xərac verməyi gecikdirirdi. Onlar əmin-amanlıq yolundan üz döndərərək yenə düşmənçilik yoluna qədəm qoydular və müqavimət göstərdilər. Bunu görəndə Oğuz əmr etdi ki, hər döyüşçü bir qucaq odun gətirib Şamaxı darvazasının yanında qoysun. Hər döyüşçü bir qucaq odun gətirdi, onları bit yerə yığıb yandırdılar.

Şəhərin darvazası və divarları dəhşətli od içində idi. Döyüşə girib şəhəri tutdular, qarət etdilər. Qarət vaxtı şamaxılıların arvad-uşaqlarını ələ keçirib özlərilə apardılar.

Şamaxılılar öz günahlarını boyunlarına aldılar və şəhərin əsilzadələri ikinci dəfə Oğuzun yanına gəlib bağışlanmaq dilədilər. Sözləşdilər ki, əgər onlar üstlərinə düşən bac-xərac versələr və bir də heç vaxt, heç bir vəchlə düşmənçilik və dikbaşlıq etməsələr öz arvad-uşaqlarını geri alacaqlar. Lakin onların çıxılmaz və kədərləli vəziyyətini görəndə Oğuzun yazığı gəldi və arvad-uşaqlarını onlara qaytardı. Oğuz onlardan bac-xərac aldı, bura xışnə təyin edib, oradan Arran və Muğana⁴⁴ tərəf yollandı. (593 a).

Oğuzun Arran və Muğan tərəfə yürüşü

Oğuz Şirvandan çıxıb Arran və Muğana yetişəndə yay idi. Hava çox isti idi və bu istidən orada qalmaq mümkün deyildi. Bu səbəbdən onlar yaylağa getməyi qərara aldılar. Belə deyirlər ki, qış gələndə yaylaqdan enib yenə bu vilayətləri tutub talan edərik.

Yay aylarında onlar bu vilayətlərin bütün yaylaqlarını Sabalan⁴⁵, Alataq və Ağdibəriyə⁴⁶ qədər bütün dağlıq yerlərini ələ keçirdilər. Deyilənlərə görə Alataq adını və Sabalan adını da onlar vermişlər. Türk dilində “meydana gələn”, “dikələn”, bir şeyə sabalan deyilir.

Yaylaqda olduqları müddətdə onlar orada yerləşən bütün ölkələri tutub özlərinə tabe etdilər. Onlar Azərbaycan vilayətini də tutdular. (Oquz) Öz xüsusi atlarını (yem üçün) Ucanın⁴⁷ geniş və gözəl otlaqlarına buraxdı.

Orada olduqları vaxt o, əmr elədi ki, təpə yaratmaq üçün hərə ətəyində torpaq gətirsin və onu bir yerə töksün. Əvvəl o özü ətəyində torpaq gətirib tökdü. Bunu o özü etdiyi üçün büyük döyüşçülər də onun kimi bir ətək torpaq gətirib tökdülər. Böyük bir təpə düzəldi və adını Azərbaycan qoydular.

“Azər” türkcə uca deməkdir, “bayqan” varlıların, böyüklərin yeri mənasını verir. [Bu ölkə belə adla tanındı və elə buna görə də bu gün Azərbaycan adlanır]⁴⁸.

Həmin yayı Oğuz Aladağdakı yaylaqda keçirdi. Oradan Bağdad, Gürcüstan, Diyarbək⁴⁹ və Rakka tərəfə elçilər göndərüb xəbər verdi ki, oralara gələcək. Bunula bilmək istəyirdi ki, onun gəlişi xəbəri onlara çatıbmı və onlar buna necə cavab verəcəklər. Əgər onlar (baş əyib) il olub hər il vergiləri dinməzəcə xəzinəyə versələr – çox gözəl. (Bu halda) döyüşçülər oraya getməzlər. Yox əgər Oğuzun istəyinə uyğun cavab verməsələr, onları əymək üçün yürüşə başlayacaq.

Bu ölkələrə elçi göndərəndən sonra qışlamaq üçün Arran və Muğan tərəfə yollandı. Kür və Araz çayları arasında özünə yurd, qərargah seçdi və qışı orada keçirdi. O, ölkənin bütün əhalisini il etdi, boyun əyməyənləri isə qarət etdi (yağmaladı).

Yaz gəlincə müxtəlif ölkələrin hökmdarlarına və sultanlarına göndərdiyi elçilər geri döndülər. Diyarbək, Rakka və Bağdada göndərilən elçilər xəbər verdilər ki, bu ölkələrin hakimi Oğuzun baş vermiş çətinliklərə görə Arran tərəfə qayıtdığını zənn edərək belə cavab vermişlər ki, “Qoy hələ Oğuz qayıtsın, biz baxarıq – vuruşarıq yoxsa il olarıq. Onda cavab verərik”. Gürcülər isə elçilərə belə cavab vermişdilər. “Biz döyüşə hazırıq, vuruşacağıq”.

Oğuz qabaqcadan bir adam göndərüb gürcülərə xəbər verdi ki, durmadan üzərinizə hücum etməliyəm. Ayıq və xəbərdar olun ki, sonra Oğuzun qəflətən, xəbər vermədən üzərinizə gəldiyini deməyəsiz. Özünüz döyüş-savaş yerini təyin edin və hazır olun, biz gəlirik.

Baharın gəlişinə qədər atlar yaxşı yemləndilər və Oğuz Gürcüstana yürüş etdi. Gürcüstanın hüduclarına yaxınlaşarkən o, gördü ki, gürcülər üç-dörd günlük yol irəli gəlmiş və döyüşə hazır vəziyyətdə durmuşdular. O saat onlar səf düzüldülər və dərhal döyüşə (savaşa) başladılar. Oğuz ordusu qalib gəldi. İki gün iki gecə sürən döyüşdən sonra gürcülər qaçmağa məcbur oldular.

Daha sonra gürcülər yenə toplanaraq vuruşa başladılar, amma dözə bilməyib qaçdılar. Onda gürcülərin böyükləri anladılar ki, Oğuzun ordusuna qarşı dayanmaq gücündə deyillər və onun yanına gəlib tabe oldular (il oldular). Onlar qorxub qaçmış adamları toplamaq üçün dörd tərəfə məktub və fərmanlar göndərməyi gərək bildilər (tövsiyə etdilər) və vergi verməyi boyunlarına götürdülər.

Oğuz bir ay on beş gün Gürcüstanda qaldı. Gələn yay mövsümündə Aladağa getdi.

Aladağda bir neçə gün qalmışdı ki, gürcülərin vergi verməkdən boyun qaçırdıqları, oğuzun şixnəsini öz ölkələrindən qovduqları xəbəri gəldi. Onlar (yenə) düşmən oldular.

Bunu eşidən Oğuz öz altı oğlunu yanına çağırıb onlara dedi: “Mən onları (gürcüləri) öyrəndim, gördüm və onların necə xalq olduqlarını çox gözəl anladım. Onlar birinci həmlədən artıq dözə bilməyəcəklər. Onlara qarşı böyük bir ordu göndərməyə və mənim də oraya getməyimə gərək (lüzum) yoxdur”. O hər iki oğluna iki yüz döyüşçü qoşub vuruşa göndərdi. Gürcülərin Oğuzun oraya yetişən oğulları ilə vuruşdularsa da, Oğuzun oğulları onları yenib tarmar etdilər.

Bundan dərhal sonra ataları Oğuzdan elçi gəlib onun buyruğunu yetirdi ki, bu yay onlar gürcülərdən bütün ordu üçün ərzaq və geyim yığsınlar.

Bu xəbər onlara çatınca talanı gücləndirdilər. Çoxlu ərzaq toplayıb, onu atalarına yetirdilər. onlar gürcülərə xüsusi şixnə təyin etdilər, verginin miqdarını təyin etdilər və yenidən Aladağa döndülər.

Onlar gözəl işlər gördüklərindən Oğuz onlara öz razılığını bildirdi və dedi: “Mənim sağlığımda belə bir böyük və gərəkli işlər görüb adınızı bəlləndirməyiniz göstərir ki, mən öləndən sonra siz mənim yerimi tutmağa layiqsiniz”.

Sonra elçilər göndərib qışlaqlardakı bütün döyüşçüləri toplamağı və Kürdüstana yeritməyi buyurdu.

Oğuzun Kürdüstan yolu ilə Diyarbək və Şama⁵⁰ yürüşü

(593 b) Oğuz öz ordusunu topladıqdan sonra Kürdüstana üz tutdu və üç il Kürdüstan dağlarında qaldı. Bu dağları quldurlardan təmizlədi və o tərəfləri bütünlüklə taladı. O, şəhərləri, səhra sakinlərini öz tərəfinə çəkdi və onlara vergi təyin etdi. Buradan o Diyarbək tərəfə yollandı. İrbil, Bağdad, Mosul⁵¹ kimi

vilayətlərdən onun yanına tanınmış adamlar gəldi, il oldular və oğuz layiq hədiyyələr və bəxşişlər gətirdilər.

Bu qış mövsümünü Dəclə çayının sahilində keçirdi. Bahar gəlincə. Şam tərəfə yeridi və öz altı oğlunu mankala (qabaqca) göndərdi və özü də onların ardınca yola düşdü. Onun oğulları Rakkaya⁵² çatanda şəhərin görkəmli adamları onları qarşılamağa çıxdılar. Oğuz oğullarının ardınca gəldiyi üçün onlar bu adamları onun qulluğuna göndərdilər. Onlar Oğuzun qulluğuna gəldilər və Oğuz onları yaxşı qarşıladi. Şixnə təyin edib onların şəhərinə göndərdi. Oğuz bu ölkədə haraya gedirdisə, orada əhali öz istəyilə il olurdu. Təkcə türklərin Antak Şəhr⁵³ adlandırdıqları və üç yüz altı qapısı olan Antakiya şəhəri tərslik edib müqavimət göstərdi. Nəticədə bir il vuruşdular və bir ildən sonra şəhəri aldılar.

Oğuz şəhərə girdi, qızıldan taxt qurub üzərində oturdu. Oğuz onunla gəlmiş doxsan minlik qoşunu arvad-uşaqları ilə şəhərdə yerləşdirdi.

Sonra Misir və Dəməşqə elçilər göndərib oraya gələcəyini bildirdi. Hər elçiyə yüz nəfər qoşdu. Daha sonra Oğuz öz ordusunun hər alayından yüz əsgər ayırub onları öz altı oğlu ilə Təkfur⁵⁴ xanın yanına göndərdi (onu bu gün Təkfur adlandırırıq). Oğuzun oğulları o yerlərə yaxınlaşanda Təkfur Oğuzun ordusunun vəziyyəti barədə məlumat toplamaq üçün oraya adam göndərdi. Onların adət və qaydalarına görə elçi kimi gələnlərə toxunmazdı? Oğuzun oğulları Təkfurun göndərdikləri elçiləri görəndə onlarla danışdılar. Elçilər geri qayıdanda, onlar (oğullar) da öz elçilərini onlara qoşub, Təkfurun yanına göndərib bildirdilər ki, “Atamız Oğuz bizi mankalada (avanqard) doqquz minlik qoşunla göndərdi, özü arxada aryerqardda (keçələ)⁵⁵ gəlir. Əgər biz bilsək ki, siz il olub, hər il xəzinəyə vergi göndərəcəksiz, biz sizə hücum etmərik. Yox əgər savaşa istəməzsiniz hər hansı bir yer seçib, bizimlə vuruşmaq üçün oraya gedin.

Altı oğuldan ən böyüyünün adı Gün idi, yəni Günəş, ikincisinin adı Ay, yəni ay (mah), üçüncüsünün adı Yulduz, yəni ulduz (setarə), dördüncüsünün adı Gök, yəni göy (aseman), beşincisinin adı Taq – yəni dağ (kuh) və altıncısının adı Dəniz, yəni dəniz (dərya) idi.

Oğulların elçiləri Təkfurun hüzuruna gələndə onlara dedi: “Sabah biz filan yerdə vuruşacağıq”.

Ertəsi gün oraya gedib vuruşdular və Təkfuru basdılar. Təkfurun döyüşçülərindən çoxu qırıldı. Onlar iki gün iki gecə ta Təkfurun ölkəsinə və şəhərinə kimi onları izlədilər.

Onlar şəhərin darvazalarına çatanda, oranın camaatı öz aralarında qərarlaşıb Təkfuru tutdular və onu Oğuzun oğullarına verdilər. Onlar isə Təkfuru yetmiş əsgərlə Antakiyaya Oğuz-ağanın hüzuruna göndərdilər.

Oğuzun oğulları paytaxta və bütün ölkəyə əl gəzdirdilər, lakin talana və adamların qırılmasına yol vermədilər.

Oğuzun oğulları şəhərdən çıxdılar və onun kənarında yerləşdilər⁵⁶. Elçi göndərib ataları Oğuzdan xəbər aldılar: “Əgər sən Təkfuru öldürmək

qərarıdasansa, onda bizə əmr et, ölkəsini (onun) qarət edək, vergi və xəzinə göndərək. Bunun üçün bir işarən bəsdir. Yox əgər onu bağışlayıb, qanını tökməkdən əl çəkirsənsə, onu ölkəsini idarə etmək üçün qaytar. Əgər ona hakimiyyət vermək istəsən, xəzinəyə verəcəyi pul və vergini təyin edib, onu geri göndər. Bu yolla biz xalqın inamını qazanarıq və özümüzə tabe edərək”.

Həmin elçilər Təkfuru Oğuzun qulluğuna gətirəndə, Oğuz yenə də onu döyüşün gedişi barədə və oğulları ilə onun arsında baş verənlər haqda yenidən sorğu-sual etdi.

Təkfur hər bir şey haqqında əvvəldən axıradək yerli-yataqlı danışdı. Döyüş haqda Təkfurun ordusunun dağılması haqda, Oğuzun oğullarının onları paytaxtadək izləmələri haqda, şəhər böyülərinin Təkfuru tutub ona vermələri haqda.

Təkfur öz söhbətini qurtaranda Oğuz ondan soruşdu ki, onun oğulları ölkəsi qarət ediblərimi? Təkfur bildirdi ki, onların şəhəri qarət etmələrini görməyib: “Mən bilirəm ki, mən orada olduğum vaxt onlar ölkəni qarət etməmişdilər və şəhər kənarındakı səhrada qalırdılar.

Oğullarının onun sözlərinə diqqətlə yanaşib şəhəri qarət etməmələri Oğuzu sevindirdi. Əllərini sinəsinə qoyub üzünü Tanrıya tutdu və övladlarının sözündən çıxmadıqlarına, atalarının yerini tutmağa layiq olduqlarına şükr etdi.

Eçitdikləri Oğuzun ürəyindən olduğu üçün Təkfura dedi: “Sən əvvəl mənə tabe olmadınsa da, mən yenə də sənin günahını bağışlayıram. Mən səni öz ölkəni idarə etməyə göndərirəm və sənə hakimiyyət verirəm, amma bundan sonra açıq qəlblə, təmiz ürəklə itaət edin. Mən harad olsam oraya hər il vergi və pul göndərməlisiniz”.

Bu sözləri eşidən Təkfur razılıqla baş əydi, itaət şərtlərini qəbul edib cavabında dedi: “Bütün ölkələr və məmləkətlər sənin hakimiyyətinə, sənin iradəyə tabedir. Mənlərlə mənim kimilər, məndən də yaxşılar sənə tabedirlər. Sənin hökmünə qarşı qoymağa mənim kimisinin qüdrəti və gücü yoxdur. Hər nə buyursan, boyun əyər, tabe olaram. Əgər Oğuz mərhəmət göstərər mənə bağışlarsa, qulaqlarıma qulluq halqası keçirər və hər il sənə vergi, pul göndərər, bu sarayın itaətkar qulu olaram və allah qoysa, mənim tərəfimdən heç bir yanlım olmaz”.

Bu söhbət bitdikdən sonra Oğuz Təkfurdan Firəng və Rum ölkəsinin vəziyyəti, onların orduları, yaşadıkları yerlər barədə (594 a) hansı yolla ordu göndərərək o ölkələri tuta biləcəyi barədə soruşdu. Təkfur cavab verdi: Firəng ölkəsini belə tutmaq olar: Oğuz buradan onlara elçilərlə hədiyyə (bələk) və qiymətli paltarlar göndərməli, onların əyanlarının rəğbətini qazanmalı və vergi vermələrini bildirməlidir. Mən də bu haqda onlara gizli yazaram və öz elçimi oraya göndərəm. Mən onlara aydınlaşdıraram ki, bu qəbilə çox güclüdür. Günəz doğandan bu ölkəyə qədər hər yeri özlərinə tabe etmişlər və heç bir canlı onların gücünə qarşı dura bilməz. İş savaşa çatmasa, siz boyun əyib çoxlu insan qırğınına yol verməsəniz, ölkə də talan edilməsə, yaxşı olmazmı? Özünü də verginin

miqdarını müəyyənləşdirib ilbəlil ödəyin. Onlar bununla razılaşıb, vergi verməyə razılaçaçaqlar. Onlara qarşı ordu göndərmək də gərək olmayacaq. Rum ölkəsinin vəziyyətinə gəlincə onların qışlaqları dənizin yaxınlığında yerləşir, oralar isə çox isti olur. Sən belə hərəkət etməlisən: onlar qışlaqlara gedəcəklər, vaxt yetişəndə isə geri – yaylaqlara qayıtmaq istəyəcəklər. Onlar yaylağa dönənə qədər sənün əsgərlərin yaylağa gəlib oraları tutmalı və onlara qışlaqdan çıxmağa imkan verməməlidir. İstidən, milçəklərin əlindən qışlaqda qalmaq mümkün olmayacaq, onalr gücsüzləşib, il olmağa məcbur olacaqlar.

Təkfurun bu düşüncələri Oğuzla ağıllı göründü və onu geri, öz ölkəsinin paytaxtına göndərdi. Onunla gələn elçilərlə birlikdə Təkfuru öz məmləkətinə çatdırıb padşahlıq taxtına oturtmaq üçün əllidən artıq atlı göndərdi. Öz oğullarına da ordu ilə birlikdə dönmələrini buyurdu. Oğuzun oğulları atalarının hüzuruna gəldilər.

Təkfur Oğuzla çoxlu var-yatır göndərdi. Öz paytaxtında oturub belinə qulluq kəmərinə bağladı. Təkfurun məmləkəti Oğuzla tabe olandan sonra, o Firəng və Rum ölkəsinə yollanmağı qərara aldı.

Oğuzun öz oğullarını ordu ilə Firəng və Rum tərəfə yollaması

Təkfur il olduqdan və Firəng və Rum ölkəsinin vəziyyəti bəlli olduqdan sonra Oğuz özünün üç oğlunu – Göyü, Yulduzu və Tənqizi doqquz min döyüşçü ilə Rum tərəfə göndərdi. Digər üç oğlunu- Ayı, Günü, Tağı digər doqquz min əsgərlə Firəng tərəfə yolladı.

Dəniz sahilində⁵⁷ düşərgə salmağı, orada taqarın⁵⁸ və ulufa verməsini (orduya) elçilər təyin edərək onları qayıq ilə Firəngə keçirməyi əmr etdi.

Təkfur onlarla müttəfiq olduğundan və itaət kəmərinə belinə bağladığından, Oğuzun əmri ilə onların düşərgəsi üçün dəniz kənarında gözəl bir yer ayırdı. Onlara uyğun gələn alafa və ulufa ayırdı, elçiləri isə Firəng tərəfə göndərdi.

Elçilər oraya gəldikdə Oğuzun qiymətli paltarlarını gətirdilər və oranın əyanlarına geyindirildilər. Təkfur xana gəlincə, o irəlicədən onlara öz elçisini göndərərək vəziyyəti xəbər vermiş və Oğuzun sözünə qulaq asıb qəbul etmələrini, onlara (türklərə) birləşmələrini məsləhət gördü, onlar da müqavimətsiz boyun əydilər. Buna cavab olaraq onlara pul və nadir hədiyyələr (tanayk) göndərdilər.

Onlar Oğuzun oğulları ilə görüşüb işlərini onlarla həll etməyə, pul, xəzinə, nadir hədiyyələr verməyə cəhd göstərdilər. Oğuzun oğulları bunu qəbul etməyib dedilər: “Siz mütləq Oğuzun qulluğuna getməli, bizə gətirdiklərinizi ona təqdim etməlisiniz. Vergini yalnız Oğuz özü müəyyənləşdirib təyin edə bilər. Bir qardaşlara gəlincə isə, ordu ilə birlikdə Oğuz əmr edincəyə qədər burada qalacağıq.

Hələlik siz gedin Oğuzu görün, vergi haqda onunla danışar və əgər bizə də geri dönməyi əmr edərsə, biz o dəm qaydarıq.

Onlar Oğuzun oğullarının sözlərindən dönmədiklərini gördüncə gətirdikləri pulu, malı və xəzinələri götürüb Oğuzun hüzuruna yollandılar. Oğuz onların gəldiklərini bilincə döyüşçülərini yaraqlı-yaşaqı alay-alay düzdü və səhraya onları qarşılamağa göndərdi. Firənglər bu alayları uzaqdan gördülər. Firəng ölkəsindən gəlmiş bu dəstə (adam) Oğuzun alay-alay ordusunu iki-üç dəfə gördüncə onu olduğundan daha çox sandılar. Firənfədən gəlmiş bu bir dəstə Oğuzun hüzuruna çatınca öz istəklərini söyləmək istədi. Oğuz onlara dedi: “Siz gördüyünüz bu kiçik dəstəni mankalı (avanqard) olaraq göndərmişdim. Ordumun əsas hissəsi indi burdadır, gedib görə bilərsiniz. Əgər bizə qarşı vuruşa biləcəyinizi güman edirsinizsə, vuruşaq. Yox əgər bizə qarşı durmağa gücünüz çatmayacağısa tabe olmaqdan və ilbəl (hər il) inanılmış adamlar və elçilərlə bizim xəzinəmizə göndərəcəyiniz verginin, xəzinənin miqdarını təyin etməkdən başqa çıxış yolunuz yoxdur. Qəti bilməlisiniz ki, mənim ordum siz düşündüyünüzdən daha böyükdür. Əgər su və odla⁵⁹ bizim yolumuzə kəsə biləcəyinizi düşünürsünüzsə, bilməlisiniz ki, biz gələ-gələ çox dənizlər keçmişik. Beləliklə sizin çaylarınız və sularınız mənim əsgərlərimin qarşısında heç nədir. Onlar atları sala, qamçını avara döndərər, bir sal düzəldərək asanlıqla sulardan keçib ölkənizi alt-üst edərlər”.

Onlar bunu eşidincə Oğuzə dedilər: “Oğuz ağə, əmr edin ordu geri dönsün və bizdən vergi yığmaq üçün şıxnə təyin edin”.

Oğuz onlara dedi: “Siz ki, könüllü olaraq vergi verməyi üzərinizə götürürsünüz. Təkfur xanın yanında qoyduğumuz şıxnə sizə də kifayət edər. Hər il vergini ona çatdırın, o da mənə yetirər. Hər iki aydan bir sizin uruqdan (qəbilə) yanıma bir adam gəlsin. Mən ona xələt verib geri göndərəcəyəm.

(594 b) Bu söhbət bitdikdən və verginin miqdarını təyin etdikdən sonra onları bu ölkənin adəti ilə yola saldı (Oğuz).

Bu elçilər bir başqa vaxt onun hüzuruna gələrlərsə, Oğuzun ordusunun gücünü hiss etməmək üçün Oğuz bu dəfəki manevrləri təkrar etmək əmrini verdi.

Firəng elçiləri Oğuzun ordusunun gücünü və sayını görüb öz ölkələrinə çatınca padşahlılarına bu ordunun əzəmətindən danışdılar. Padşah bu vəziyyətdən çox narahat olub, istər-istəməz üzərinə düşən vergini qəbul edib itaət və qulluq kəmərinə belinə bağladı. Onlar Oğuzun səltənət taxtında padşahlıq etdiyi vaxtda da, ondan sonrakı oğulları və uruqlarının (qəbilədaşları) hakimiyyəti zamanında da vergi göndəridilər. Oğuz onlara qarşı çıxanlarla vuruşurdu⁶⁰.

Oğuzun Ruma getmiş oğullarının (döyüşü) və onların Rum ordusu ilə qarşılaşmalarının təfsilatı

Oğuzun ordu ilə Ruma göndərilmiş oğulları oraya çatınca üç yerdə rumlularla döyüşmüş və hər üçündə onları basmışdılar. Axırda Rumun əyanları

onlara (türklər) qarşı durmaqda gücsüz olduqlarını anlayaraq bir yerə toplaşib, bir-birilə danışıb itaət yolunu seçdilər, bununla da Oğuzun oğullarının yanına getdilər. Hər il pul, xəzinə göndərməyi öz üzərinə götürdülər, Oğuz və onun oğullarının hər birinə seçmə atlar bağışladılar. Oğuzun oğulları soruşdular ki, “Nə üçün siz əvvəlcədən il olub birləşmədiniz? Bu halda bu qədər insan qırılmazdı və ölkə də viran olmazdı?”

Onlar cavabında dedilər: “Sizinlə vuruşanlar səfehlərdir. Bizə gəlinə isə biz dünyagörmüş, onun şirinini, acısını dadmış adamlarıq. Bizim yaranmış vəziyyətdən çıxış yolumuz aramızdakı savaşı dayandırmaqdır, bunu üçün də itaət kəmərinə bağlayıb qulluq halqasını qulağımıza taxtıq. Birlikdə itaət etməyə qərar verdik, qəbul edib, etməmək sizdən asılıdır, hər halda, aramızda qəlbində ayrı fikir daşıyan, dediyimizə qarşı çıxan bir kimsə yoxdur”.

Oğuzun oğulları onların sözlərini eşidincə rumluların təmiz ürəklə Oğuzun ordusuna il olmaq istədiklərini anladılar.

Oğuzun oğulları onlara dedilər: “Bizim atamız bizə əmr etmişdir ki, günahını boynuna alana aman veriləcək (bağışlanacaq), ona hücum olunmayacaq və heç biri cəzalandırılmayacaq. Biz də atamızın sözündən çıxmayaçağıq.

Ölkənizin (kənarında) ətrafında yerləşib heç bir vachlə heç bir canlıya və ölkənizə bir xətər toxundurmayacağıq. Siz də bu arada əyanlarınızı atamız Oğuz ağanın hüzuruna elçiliyə göndərin. O, nə əmr edərsə, bizim üçün ancaq o buyuruqdur”.

Bu adamlar bu sözlərlə razılaşdılar və Oğuzun oğulları onları, öz elçiləri ilə birlikdə Oğuzun yanına göndərdilər.

Oğuz onları görəncə oğlanlarının vəziyyəti və apardıqları döyüşün gedişi haqda xəbər aldı. Onlar da bildiklərini yerli-yataqlı Oğuzla söylədilər. Oğuz onların qəlbini aldı və hər il verəcəkləri verginin miqdarını qərarlaşdırdı. Əsgərlərini firənglərə necə göstərmişdisə, bir neçə dəfə də bu elçilərə göstərdi. Bu ordunun böyüklüyü onların qəlbinə qorxu saldı. Elçilərə xələt verib geri qayıtdı.

Oğuzun oğulları ordu ilə birgə öz atalarının yanına qayıtdılar.

Oğuz oğullarının gözəl işlər tutduqlarını, onlarda kamillik və səadət nişanələrini görəncə onların şərafinə toy qurub (içki dolu) kasanı dövrəsində oturanlara ötürdü.

Hər oğluna qızıl taxt verdi və oğullarını yürüslərdə müşayiət edən əmirlərin hər birinə dəyərli xələt geyindirdi. Bundan sonra oğullarını və əmirləri bir yerə yığıb soruşdu. “Bilirsinizmi niyə oğullarıma qızıl taxt, sizlərə isə xələt verdim?”. Oğullar və əmirlər belə cavab verdilər: “Bunu sən bizdən daha yaxşı bilərsən”. Oğuz dedi: “Bir dəfə altı oğlumu mankala (avanqard) göndərib Şam torpağına gəldim. Onların bütün yüksək işlərini gördüm. İkinci dəfə üç oğlumu firənglər və üçünü də Rum tərəfə göndərdim. Yenə də çox gözəl işlər gördülər. Onların və sizin seçdiyiniz yol çox gözəldir! Hətta alınan ölkələri qarət etməmək haqqında verdiyim əmrinə və göstərişinə ağılla-başla əməl ediblər. Mənim

sözündən çıxmamışlar və öz fikirlərini mənə bildirirdilər. Bu səbəbdən onlardan və sizdən çox razıyam. Yaxşı başa düşdüm ki, onlar padşahlığa, siz isə əmirliyə layiqsiniz. Ona görə də onlara qızıl taxt, sizlərə isə xələt verdim”.

Oğuz bütün işləri qaydaya qoyduqdan sonra üç il daha Antakiya, Rum və Firəngdə qalıb orada işləri qaydaya saldı. Oğuz bu ölkədə işləri tam qaydasına saldıqdan sonra oradan Dəməşqə yeridi.

Oğuzun bütün ordusuyla Dəməşqə yürüşü və (onları) il etməsi

Oğuz Rum, Firəng və Antakiya ölkələrinin işlərini qaydaya saldıqdan sonra oradan Dəməşq tərəfə yeridi və oraya yetişdi. Dəməşq əhli onunla vuruşmaq istəyirdi. Lakin Oğuz heç də bu fikirdə deyildi. Dəməşqin ətrafına yaxınlaşıb üç gün orada qaldı və döyüşə girmədi.

Oğulları ondan soruşdular: “Döyüşə girməməyinin səbəbi nədir?” Oğuz onlara belə cavab verdi: “Məgər bilmirsinizmi ki, adəm əleyhissəlam bu torpaqda uyuyur? Mən bu cəhətdən heyrətləndim və döyüşə başlamaq üçün tələsmədim. Elçi də göndərmək istəmirəm, baxaq görək iş haraya gəlib çıxacaq və onlar nə etmək istəyəcəklər”.

Sonrakı üç gündə Oğuz onların yanına kimsəni göndərmədi və döyüş haqda da heç bir söz söyləmədi. Dəməşqlilər (əhli) Oğuzun yanına elçilər göndərdilər. Elçi ilə bərabər ona (595 a) on xarvar⁶¹ (eşşək yükü) yay göndərdilər. elçi gəldikdən sonra sözlərini söylədilər. Oğuz xəbər aldı: “Sizin və... gecikməyinizin səbəbi nədir? Mən artıq üç gündür ki, buradayam. Nə fikirləşirdiniz ki, yanıma ancaq bu gün gəlmisiniz? Əgər döyüşmək niyyətindəsinizsə hər halda Antakiya ordusundan güclü deyilsiniz. Əsgərlərim hamısı buraya hələ bilmədikləri üçün tam şəkildə yığılmalarını gözləyirəm. Buna görə də sizin yanınıza heç kimi göndərmirdim. Yaxşı olar ki, geri qaydasınız və böyüklərinizə vəziyyəti bildirib tabe olasınız. Biz Misirə getməliyik və bu səbəbdən heç sizinlə vuruşmaq arzusunda deyiləm. Həm də sizinlə vuruşmağı yersiz hesab edirəm. Sizə vergi olaraq yay verməyi təyin edirəm və yaydan başqa sizdən bir şey gözləmirəm”.

Bu sözləri eşidən elçi Dəməşqə döndü və Oğuzdan eşitdiklərini olduğu kimi əyan-əşrəfə çatdırdı. Bu sözlər onların istəyinə uyğun gəldi və bunu qəbul etdilər. Yüz xarvar yay toplayıb bir neçə məşhur ərəb atını da üstünə gəlib Oğuzun hüzuruna gəldilər və ona təqdim etdilər, il olub boyun əydilər.

Oğuz onlarla mülayim davrandı və dedi: “Sizin ölkəyinizin yayları çox gözəldir və bizim ordumuz üçün çox gərəklidir. Gətirdiyiniz bütün yayları əsgərlər arasında bölün. Hərəyə üç yay verin. Əgər hərəyə üç yay çatarsa, gətirdiyiniz yaylar bu il üçün bəs edər. İndi isə Misirin eşqi ilə sizi tərک edirəm. İnşallah qayıdandan sonra vergini istəyinizə uyğun müəyyənləşdirəcəyəm”.

Bundan sonra Oğuz bir ay da Dəməşqdə qaldı. Bir aydan sonra köç edib ordusu ilə Misirə yürüş etdi (Misir üzərinə yeridi).

Oğuzun Misirə yürüşü, oraya gəlişi və (onları) il etməsi

Oğuz Dəməşqi tabe etdikdən sonra Misir diyarını almaq üçün oraya yola düşdü. Üç gün yol getdikdən sonra bir yerdə iki gün dayandı. Bütün orduya əmr etdi ki, hər alay gecə iki-üç dəfə geri dönsün, səhər isə irəlidəkiləri haqlayıb onlarla birləşsin. Belə manevr ordunun sayını həqiqətdə olduğundan daha çox göstərir. Bundan sonra Misri necə alacaqları və necə il edəcəkləri haqda danışıdılar.

Üç oğlunu doqquz min döyüşçü ilə öndə göndərdi. Digər oğlunu doqquz min döyüşçü ilə onların ardınca göndərdi. Özü onların ardınca böyük bir ordu ilə yola düşdü.

Özünün hərəkət etdiyi gün elçilərinin hərəsinə üç at verib Misirə yola saldı ki, onlar Misirə göndərdiyi oğullarının hər birinə nə qədər əsgər verdiyini və özünün də böyük bir ordu ilə onların ardınca gəldiyini misirlilərə çatdırsınlar.

Elçilər getdikdən sonra o, Dəməşqdə qaldı, oğulları isə ayrılan döyüşçülərlə yola düşdülər.

Oğuz qışı Dəməşq və Quta⁶² ətrafında və (Yərusəlim) Qüds və Xəlil⁶³ vilayətlərində keçirdi. Burada camaat ovla məşğul idi.

Dəməşq əhli də Misirə öz elçisini göndərib Oğuzun ordusunun necə olduğunu və bu səbəbdən də vuruşmağın onlar üçün acınacaqlı olacağını bildirdilər. Bu xəbər misirlilərə çox təsir etdi. Oğuzun oğulları Misir sərhədlərinə çatınca ölkənin tanınmış adamları onları qarşılamağa çıxdılar. Onlar oğullara bəxşislər, dəyərli əşyalar gətirdilər və il olub boyun əydilər. Xəzinəyə vergi verəcəklərini şərtləşdilər və Oğuzun oğulları bir il Misirdə qaldılar. Heç bir kəsə yük olmamağı və kimsəyə sataşmamağı döyüşçülərinə buyurdular. Qərara alındı: uzaqda olduğumuz üçün hər dəfə vergi yığmaq üçün buraya gələ bilmərik. Üç ilin vergisini qabaqcadan yığmağa hazırlıq görün və bizə verin. Beləliklə, altı ilin vergisini iki dəfəyə ödəyin.

Bu il üç ilin vergisini Misirdən aldılar. Ordu üçün çoxlu mal yığaraq Oğuzun əmri ilə geri dönüb atalarının qulluğuna gəldilər.

Oğuz Dəməşq vilayətində daha bir il qaldı və bu müddətdə onların vergilərinin miqdarı bəlli oldu.

Oğuz Adəm əleyhissəlamın məzarının orada olduğunu bildiyindən Məkkə və Mədinəyə elçi göndərib oradan bir qədər torpaq gətirməyi onlara əmr etdi. Elçi oraya gedib torpaq gətirdi. Oğuz bu torpaqdan bir qədər götürüb bədəninə sürtdü və tanrıya şükürlər etdi. Öz oğullarına və əmirlərə dedi: “Adəm torpaqdan yaranmışdı, sonda da torpaq oldu. Bizdə torpaq olacağıq. İnsan nə qədər güclü olursa-olsun, bunu unutmamalı və yaxşılıq etməli, pislikdən uzaq olmalıdır”.

Bundan sonra yazda Bəəlbək⁶⁴ dağlarına, sərin yerlərə gedib yayı keçirdilər. Oğuz : “Yayın istisində Bağdada getmək mümkün deyil, bir qədər keçər, havalər sərinləyəndən sonra Bağdada⁶⁵ yollanarıq” – dedi.

Bütün yayı orada qaldılar və havalər sərinləyəndə Bağdada yola düşdülər.

Oğuzun Bağdad, Bəsrə və qoşu ölkələrə yürüşü

Oğuz yay aylarını Bəəlbək dağlarında və onun ətrafında keçirtdikdən sonra, havalərin sərinlədiyi vaxt Bağdad tərəfə yeridi. Bağdad əhli əvvəlcədən il olmuşdu. Oğuz Diyarbəkə çatanda, Bağdadın bütün görkəmli adamları onu qarşılamaq və qulluğunda olmaq üçün oraya gəldilər. Onlar Oğuzla birgə Bağdada döndülər.

Oğuz Bağdada gələndən sonra, orada bir aydan artıq qaldı. Bütün əyanlar onunla birgə idilər. Sonra şəhərdən çıxdı və istilər düşənə qədər orada – qışlaqda qaldı.

Havalər daha da qızanda, Kürdüstan dağlarına – yaylağa getdi. Payızda Bəsrəyə yeridi.

Bəsrə əhli, başqa vilayətlərin camaatı kimi tabe oldu (Oğuz), il oldu və vergi verməyə başladı.

Buradan Oğuz Xuzistan tərəfə yönəldi və o ölkələri bütünlüklə il edib, özlərinə tabe etdilər. onlar hamısı vergi verməyi qərarlaşdılar.

Buradan Lur dağlarından keçib İsfahana⁶⁶ gəldi (592 b). Onlar İsfahana yaxınlaşanda, onun əhalisi itaət yoluna gəlmədi, müqavimət göstərdi, düşmənçilik göstərib vuruşa girdi. Heç bir vəchlə hasardan çölə çıxmırdılar.

Oğuz İsfahanın özünə on minlik qoşun yığıb əmr etdi: “Əgər İsfahanlılar qaladan çıxıb, döyüşə başlasalar, onda vuruşun!”. Müəyyən vaxtdan sonra həmin on minlik qoşunun yerinə, digər bu cür dəstə göndərir və əvvəlki döyüşçüləri geri qaytarırdı. O biri döyüşçülər (eyni vaxtda) İsfahan vilayətini qarət edirdilər.

Oğuz bu ölkədə üç il oldu və (bu müddətdə) onun döyüşçüləri bütün vilayəti qarət və talan etdilər. Üç ildən sonra Oğuzun bütün qoşunları İsfahanın qala qapılarının önünə yığışdı. Onlar üç gün, üç gecə İsfahan qoşunu ilə vuruşdular. Bir gün qoşunun bir hissəsi, o biri gün başqa hissəsi vuruşurdu. Bu minval ilə tam yeddi gün keçdi.

Bunun bir faydası olmayınca Oğuzun bütün işlərinə rəhbərlik edən və Oğuzun etimadını qazanan Qara Sülük, atası Yuşi Xocanın yanına getdi. O, atasına dedi: “Biz çox böyük vuruşmalara girdik, ancaq hələ ki, İsfahanı ala bilməmişik. Bizə bu vəziyyətdən çıxış yolu göstər, nə edəcəyimiz haqda düşün”.

Yuşi Xoca oğlundan bu vəziyyəti öyrəncə ona dedi: “Divarla vuruşmağınızdan bir fayda ola bilməz. Siz divara yaxınlaşdığınız vaxt, onlar (bu vaxt) sizin atlarınızı və adamlarınızı məhv edirlər. Söz yox ki, onların zərbələri

daha kəsərlidir, bu səbəbdən sizin döyüşçülər gərəksiz olur, işə yaramırlar. Bu vəziyyətdən çıxış yolu belədir: qoy qoşunun bir hissəsi elə gizlənsin ki, isfahanlılar onları görməsinlər. Qoy bu qoşunlar heç bir işə qarışmasınlar və heç bir kəs gizlənməmiş (pusquda duran) qoşun barədə bir şey bilməməlidir. (Qoşunun) o birisi yarısı isə İsfahanın darvazası qarşısında yenidən döyüşə girsin. Əgər (isfahanlılar) şəhərdən çıxmasalar, onların şəhər kənarındakı bağlarını talan edin. Sonra isə belə edin: qoy sizin ordu basılmış kimi geri çəkilib qaçmağa üz qoysun, onlar ordunu izləməyə başlayacaqlar. Şəhərdən xeyli uzaqlaşandan sonra, pusquda duran əsgərlər onlara arxadan hücum eləsinlər (edərlər). Orada isfahanlılar əzilib basılacaqlar və geri qaçacaqlar. Ancaq onların şəhərə qaçıb gizlənmələrinə yol verməyin, hamısını qırın (öldürün)”.

Qara Sülük Oğuzun yanına gəlib atasından öyrəndiyi çıxış yolunu ona danışdı. Bu tədbir Oğuzla ağlabatan (uyğun) göründü və onu qəbul etdi. Onun oğulları qırx min əsgərlə pusquda durdu. 50 min əsgərə də Qara Sülüynün başçılığı ilə şəhər darvazasında vuruşmağı, ətrafı tarmar etməyi buyurdu. Oğuzla birgə şəhər darvazasına gələn bu əlli min əsgər həm vuruşur, həm də isfahanlıların evlərini talan edirdilər. İsfahanlılar onların çox böyük dağıntılar etdiklərini və saylarının da əvvəlkinə görə xeyli azaldığını görünəcə əsgərlərin bir hissəsinin qarət üçün başqa yerə getdiklərini düşündülər. Bu gümanla şəhər darvazasını açıb şəhərdən çıxdılar. Qılıncılarını siyirib Oğuz ordusu ilə vuruşa başladılar. Oğuz əsgərləri irəlicədən düşüncəli kimi dağıldı və qaçmağa üz qoydu. Yavaş-yavaş olduqları yerdən uzaqlaşaraq, şəhərdən xeyli aralandılar və onları arxaları ilə səhraya çəkdi.

Oğuzun oğulları qırx min əsgərlə Əzrail kimi arxadan onların üzərinə düşdülər. Şəhər darvazasını kəsərək şəhərdən çıxanların birini də sağ buraxmadılar. Beləcə İsfahanı da aldılar.

İsfahan uğurla alındıqdan sonra Oğuz oğullarından dördünə Fars və Kirman tərəflə yollanmağı və bu ölkələri tutmağı tapşırırdı.

Oğuzun oğullarını Fars və Kirman tərəflərə göndərməsi

Oğuz oğullarından dördünə Fars və Kirman tərəflərə getməyi və bu ölkələri tutmağı əmr etdi. Oğullar atalarının istəyinə görə bu ölkələrə yola düşdülər və öncə Kirmana girib orada vuruşdular. Kirmanı da İsfahanı aldıkları kimi aldılar. Uzun müddət vuruşdular. Orada işlərini bitirib Fars vilayətinə gəldilər və əvvəlcə Şirazi aldılar. Bir il qədər orada qalıb bu yerlərin alınması ilə məşğul oldular. Hər bir yeri tutduqdan sonra atalarına xəbər göndərir, bundan sonra nə edəcəkləri və camaatla necə davranacaqlarını soruşurdular.

Oğuz belə əmr etdi: “Madam ki, bu ölkə tezliklə alınmışdır və il olub itaət edirlər, onları qarət etməyin. Vergi qoyun üç illik vergiləri alaraq geri dönün”. Xəbər gətirən çatıb Oğuzun sözünü onlara yetirincə oğulları onun (Oğuzun)

istəyinə görə vergi qoydular. Üç illik vergini alıb İsfahana, atalarının yanına döndülər. Sonrakı üç ilin vaxtı gəlincə yenə Kirmana və Farsa qoşun göndərib bu sayaq oranı tutdular. Onlar verginin miqdarını müəyyənləşdirib hər yerə şixnə təyin etdilər.

Oğuz bütün bu müddət ərzində İsfahanda qaldı.

Oğulları geri döndükdən sonra İraqi-Əcəmi tutmaq fikrinə düşdü və oraların vəziyyətini öyrənmək üçün o tərəfə elçilər göndərdi.

Oğuzun İraqi-Əcəmə elçilər göndərməsi

Oğuz adı çəkilən bu ölkələrə sahib olduqdan sonra İraqi-Əcəmi tutmaq istədi. Əvvəlcə iki yüz əsgər ayırıb İraqa göndərdi. Bunlar o yerlərdən bilgi toplamalı, oraların hakimlərindən çəkinməli, oradakı qala və hasarlara diqqət etməli idilər. Oğuz onlara əmr etdi: “Bunlar içərisində ala biləcəyiniz kiçik yerləri alın (592 a), ancaq böyük və istehkamlı yerlərə hücum etməyin”. Bu iki yüz əsgər İraqi-Əcəmə yola düşdülər. Rey, Qəzvin, Həmədan və digər şəhərlərin əhalisinə Oğuz və onun ordusu haqda xəbər gəlib çatmışdı və onlarda Oğuz qarşı bir sevgi oyanmışdı. Belə vəziyyətdə çıxış yolunu Oğuz qarşı ordu göndərməkdə gördülər, çünki belə olmasa çoxlu insan qırılacaq və ölkə talan olacaqdı. Əvvəlcədən itaət kəmərinə bellərinə bağlamaq, il olub Oğuzun hüzuruna gələrək ölkənin vergisini onunla qərarlaşmaq və bu vergini hər il (Oğuzun) xəzinəsinə yetirməyi lazım bildilər.

Belə qərara gəldilər ki, Oğuz qulluq etmək (təksəmiş) şərəfinə çatmaq üçün onun yanına getsinlər, vergi qoyulduqdan sonra Oğuzun razılığını alaraq ölkələrinə geri dönsünlər.

Onlar Oğuzun hüzuruna gələndə bahar idi. Oğuz artıq onların ölkələrinə yeriməyə qərar vermişdi və yürüşə hazır idi. Oğuzun hüzuruna gəldilər, dua elədilər, sonra istədiklərini bildirdilər. Oğuz onların könüllərini aldı, vergi və başqa işlərini qərarlaşdırdı və geri döndərdi.

Bundan sonra yaylanmaq üçün Dəməvənd⁶⁷ yollandı.

Yolda belə bir hadisə baş verdi: yaşlı bir qadın hamilə olmuş və bir oğlan uşağı doğmuşdu. Ancaq yeməyə bir yarpaq belə olmadığından ac qalmışdı. Yemək olmadığından körpəsinə verəcəyi südü də yox idi və körpə ac idi. İki-üç gündən sonra təsadüfən bir çaqqal gördülər. Ağzında ovladığı qırqovulu aparırdı. Qadının əri çaqqala bir dəyənək vurdu, o da qırqovulu ağzından buraxıb qaçdı. Kişi onu alıb bişirdi, südlənib körpəni əmizdirə bilsin deyə qadınına verdi. Bir neçə gündən sonra onlar Oğuzla çatdılar. Kişi Oğuzun hüzuruna gəlincə soruşdu: “Haradaydın, niyə yolda geri qaldın?”.

Kişi qadınının yolda doğduğunu və buna görə də geri qaldığını söylədi. Lakin Oğuz onun sözündən razı qalmadı və acılayıb dedi: qadının doğacaq deyə yolda ordudan geri qalma olarmı? Siz ki bu səbəbdən yolda geri qaldınız, onda

burada qalın. Ona türkcə “qal ac” dedi. Bu sözün mənası “ey qadın elə ac da qal”⁶⁸ deməkdir. Oğuz ona elə dediyindən o da orada qalmışdır. Vaxtıyla bu ad Xalac kimi dilə yatmış və bu baxımdan Xalac qəbiləsindən olanlar bu kəsin övladları və törəmələridir.

Ondan sonra Oğuz Dəməvəndə gəlib bütün yayı orada qalmışdı. Payız gəlincə isə Mazandaran ətrafını tutmaq istəyi ilə o yanlara yeridi.

Oğuzun Mazandarana yürüşü, vuruşub onu və digər vilayətləri: Gürkan, Dehistan, Xorasan və Kūhistanı⁶⁹ tutması

Oğuzun Dəməvənd dağında yaylaqlandığı yay mövsümü başa çatınca Mazandaran, Amul, Sarı və Astrabad⁷⁰ və bu diyarın digər şəhərlərini tutmaq üçün yürüşə başladı. Bu şəhərlərdən bəzilərini vuruşmaqla, bəzilərini könüllərini almaqla ələ keçirdi, bəziləri də öz istək və istirmələriylə gəlib il oldular. Oğuz qışı orada keçirdi. Bu yerlərin hamısını itaəti altına aldı, hər yerə şixnə təyin etdi. O biri yazı Dəməvənddəki yaylaqda keçirdi. Gürkan, Dehistan və o yerlərə elçilər göndərdi və bu ölkələrin hakimlərini əydi. Bu ölkələrin camaatı da Oğuzun hüzuruna gəlib vergilərini şərtləşdilər. Onlar üç ilin borcunu qabaqcadan ödəməli idilər.

Oradan Xorasana gedərək oranı il etdilər, İsfərain və Səbzəvar⁷¹ əhlini də özlərinə qatdılar. Yalnız Nişapur⁷² əhli baş əymədi, tərslik edib vuruşmağı qərar verdi, şəhərdən kənara çıxmədılar.

Oğuz qışı burada keçirdi, yaz gəlincə Nişapur və Tus⁷³ tərəfə yollandı və bu şəhərləri aldı. Yazı orada keçirdi və qış gələndə Abivərd, Səraxs və Mərv⁷⁴ tərəfə yollanıb bütünlüklə o vilayətləri öz ölkəsinə qatdı. Bütünlüklə üç ilin vergisini onlardan qabaqcadan aldı. Yayı Herata⁷⁵ gəlib oranı yaylaq etdi. Burada Heratın vergisini müəyyənləşdirib aldı. Beləliklə, Kūhistan vilayətini və o məmləkəti bütünlüklə alıb və üç ildən bir xəzinəyə verəcəkləri vergini qoyub geri döndü. Payızı Heratda keçirdi. Oradan oğlunun birini ehtiyat üçün doqquz min döyüşçü ilə Bəsrəyə göndərdi. Bu qoşun ora camaatına göstərməli idi ki, Oğuz padşah və onun ordusu yaxınlıqdadır, heç bir vəchlə fikirlərini dəyişib vergi verməyi gecikdirməsinlər. Üç ilin vergisi qabaqcadan alınmışdı və sonrakı üç ilin də vergisinin verilməsini qərara aldılar. Oğuz “Mən özüm də gəlirəm” deyərək bir xəbər yayıb oğlunu doqquz min əsgərlə hamıdan sonrakı üç ilin vergisini almaq üçün göndərdi. Oğuzun oğlu atasının buyruğuyla Bəsrə tərəfə yollandı. Gəldiyi yerlərdə üç illik verginin hamısını alacağı xəbəri ilə ətrafa elçilər göndərdi. Qərar alındı ki, Oğuzun oğlu qayıdarkən bu vergiləri atasına aparması üçün onlar İraqi-Əcəmə yığılsın. Vergilər İraqi-Əcəmdə toplanandan sonra Oğuzun oğlu öz ordusu ilə geri dönərkən bu xəzinələri alıb atasına apardı.

Onların olmadığı bu üç ildə Oğuz Herat, Səraxs və Bayqız⁷⁶ vilayətlərində idi.

Oğuzun yurduna qayıtması və ömrünün son illəri

Oğlu yanına qayıdınca Oğuz öz ölkəsi və yurduna – Kurtaq və Urtağa getməyə qərar verdi və daha tez çatmaq üçün Qur və Qurçistan⁷⁷ yolunu izləməyi buyurdu. Yolda yüksək bir dağa çatanda belə bir hadisə oldu: bu dağı qalın qar örtüyü örtmüşdü və bu qarın üzündən iki-üç ailə Oğuzun ordusundan geri qalmışdı⁷⁸. Ancaq bir canlının belə ordudan geri qalmaması haqda əmr (yasaq) vardı. Oğuz bunu bilib razı qalmadı və dedi: “Necə olur ki, yağan bu qara görə insan yolundan qalır?” Bu bir neçə ailəyə Qarluk, yəni Qarlı⁷⁹ ləqəbini verir. (Bu gün də özlərini Qarluk adlandıranlar bu ailələrdəndirlər)⁸⁰.

Bu dağı keçdikdən sonra Amiyyə çayına çatıb onu adladılar. Səmərqəndə doğru axan böyük bir çayın⁸¹ üzərindəki İlik vilayətini də keçərək Buxara ilə sərhəddə (596 b) yerləşən Yalqız Ağaca⁸² gəldi. Bir neçə gün qaldıqdan sonra oradan bütün ordusuyla sağ-salamat öz yurduna⁸³ yollandı. Öz ölkəsindən çıxıb ayrı-ayrı məmləkətləri alması və sonra geriye, yurduna dönməsi təxminən əlli il sürmüşdü. Oğuz yurduna yaxınlaşanda vaxtıyla yoldan geri qayıtmış olduğu Kanqlılar və Uyğurlar onu qarşılamaq üçün doqquz günlük yola çıxmış və bəxşislər gətirmişdilər.

Yurduna dönməsi şərəfinə düzəldilmiş bayram üçün doxsan min qoç və doqquz yüz dayça kəsilməsini əmr etdi, böyük toy düzəltdi və qızıl ev (çadır) qurdurdu. Bu bayramlarda, təntənələrdə özüylə cahangirlik səfərlərinə apardığı və sağ-salamat yurduna qayıtdığı altı oğlu bit gün ova çıxdılar. Təsədüfən bir qızıl yay ilə üç qızıl ox tapdılar. Öz aralarında bərabərliklə bölüşdürmək üçün bunları atalarının hüzuruna apardılar. Oğuz yayı üç hissəyə bölüb üç böyük oğluna, üç oxu isə üç kiçik oğluna verdi. Belə buyurdu: yay payladığım üç oğlumdan törəyən qəbilələr Bozok adlanacaqlar. Çünki bunlara yayı bölmək üçün onu mütləq parçalamaq gərək idi. Bozok sözünün də mənası parçalamaq, pozmaq deməkdir.

Ox payladığım digər üç oğlumun nəslindən törəyən qəbilələrin adı Uçok olsun. Bu, uçok, yəni üç dənə ox deməkdir⁸⁴. Buyurdu ki, bundan sonra oğullarından hər hansı gəlicə birlikdə (təmağamışı) çalışmalı və “biz hamımız bir kökdənlik” deyib orduda da öz yerlərini və rütbələrini bilməlidirlər.

Bunlar da belə qərarlaşdılar: “Yay verdiklərinin yeri daha üstün olmalı və orduda sağ cinah (qolu) tutmalıdırlar. Ox verdiklərinin yeri aşağı olub sol cinahı tutmalıdırlar. Çünki yay padşah kimi hökmlüdür, ox isə ona tabe olan bəle elçidir. Onların yurdunu da buna bənzər təyin etdi. Bu toyda (təntənədə) hamının qarşısında sözünü tamamlayıb buyurdu ki, mən öləndən sonra yerim, yurdum və taxtım əgər o zamana qədər sağ qalarsa Günündür”. Qara Sülüü fədakarlığına və gözəl işlər gördüyünə görə çox öydü. Vəziyyətlərdən belə gözəl çıxış tapmağı haradan öyrənirdin? – deyər ondan soruşdu. Qara Sülük artıq sirrini gizlətmədi. Qara Sülük Oğuzun qocaları özləri ilə götürməməsini, yolda qoyması haqqındakı

əmrinə qarşı çıxaraq atasını necə özüylə götürməsinə daışdı. Atasının öyrətdiyi bütün tədbirləri Oğuzla danışdı və eləcə də anasının öyrətdiklərini söylədi. Oğuz atasını gətirməsini əmr etdi. Qara Sülük atasını gətirdi. Yuşi Xoca və Oğuz bir-birini görüncə Oğuz üzrlər dilədi. Bundan sonra tam rahatlıqla yaşaması üçün Səmərqəndi iqtə olaraq verdi. Qara Sülüyə “Ulu-Bəy” (emiri bəzərk) rütbəsi və xələt, kəmə, bəxşiş, var-yatır verdi.

Bütün bu işlər həmin böyük toy (təntənə) əsnasında oldu. Oğuz da bu yerdə öz yurduna döndü. Oğuzun min il yaşadığını söyləyirlər. Bundan sonra Oğuz ordusu ilə həmişə burada olurdu. Amma belə deyirlər ki, bir dəfə Kıl-Barak dönmüş və vergi göndərmişdi⁸⁵. Oğuz qıpçaqları⁸⁶ oraya göndərmiş, Atil və Yaman-su⁸⁷ sahillərinə qədər gedib oraları özlərinə yurd etmələrini buyurmuşdu. İndır-Tarıqı⁸⁸ vergisini onların taqar və ulufası olaraq ayırdı. Bu vergini özlərinin istəyi ilə donluq da verə bilirdilər. Qıpçaqlar Kıl-Barakdan, Dərbənddən və o tərəfdə olan ölkələrdən vergiləri toplayıb xəzinəyə göndərdilər. O vaxtdan qıpçaqlar orada qalıb yurd saldılar və o ölkə onlarda möhkəmləndi. Oğuz min il ömür sürdükdən sonra vəfat etdi... Vəssalam!

Oğuzun oğlu Gün xanın padşahlığı

Oğuzdan sonra böyük oğlu Gün xan onun yerinə keçdi. Gün xan taxta çıxarkən onun yetmiş yaşı vardı və yetmiş il də padşahlıq etdi. Bundan artıq ömrü olmadı. Oğuzun ölümündən sonra bəlli oldu ki, Oğuz qədim zamanlarda bir şəhər salmış, adını Yeni kənd⁸⁹ qoymuşdu. Bu şəhəri İrkıl Xoca⁹⁰ adlı çox ağıllı və tədbirli bir adamın idarəsinə vermişdi. (“İrkıl” sözünün mənası nəyi isə özünə çəkmək; xoca isə ulu və böyük deməkdir). İrkıl Xoca görüb-götürmüş yaşlı bir adam idi. Keçmiş qaydalara görə Oğuzun övladına çox səmimi yanaşırdı. Bir gün Gün xan dedi: “Oğuz böyük bir hökmdardı və yer üzünü öz əlinə alıb çoxlu mal-dövlət və saysız-hesabsız heyvan (mal-qara) toplayıb. İndi onların hamısı sizindir. Siz altı qardaşın Allahın izni ilə dörd oğlu, birlikdə ilə iyirmi dörd övladınız var. Ola bilər ki, onlar sonralar öz aralarında vuruşsunlar. Bunun çarəsi budur ki, hər birinin rütbəsi, məşğuliyəti, adı və ləqəbi verilsin, hər birinin bir nişanı və tamqası⁹¹ olsun. Bununla tanınsınlar və heç birinin digəriylə bir savaşı olmasın. Hər bir övlad da öz yerini bilsin. Bunu belə etmək dövlətin möhkəmliyi və sizin xeyrixah ad qazanmanız üçün gərəkdir”.

Bu sözləri Gün xan çox bəyəndi və İrkıl Xocaya dediklərini yerinə yetirməyi əmr etdi. İrkıl Xoca hələ Oğuzun sağlığında birinci yarısı Bozok, o biri yarısı Uçok adını almış bu oğlanlardan olan iyirmi dörd övladın hər birinə bir ləqəb verdi. Yenə hər birinə onlara aid olan heyvanları vurmaq üçün tamqa müəyyən etdi. Hər bir oğula hansı heyvanın onqun olacağını da bildirdi. “Onqon”⁹² – “Azıq bolsun” sözündən əmələ gəlib, yəni xoşbəxt olsun, beləliklə də, onqun

“xoşbəxtlik” və “dövlət” deməkdir. İndi hər bir kəsi təfaül yolu ilə və hamının öz adı altında aydınlaşdırıb öyrənək.

(597 a).

Bozoklar

Yaşca böyük olan üç qardaşa Oğuz Bozok adı vermişdi. İrkil Xoca onların oğlanlarının hər birinə özü ləqəb və ad vermişdi. Onların qəbiləsindən olan hər kəs bu ləqəblə nəslin adıyla adlanırdı.

HAMISINDAN BÖYÜK OLAN GÜN XANIN ÖVLADLARI:

1. Kayı⁹³ - yəni möhkəm tamqası: onqon.
2. Bayat – yəni dövlətli və nemətli tamqa: onqon.
3. Alkaravlı – yəni olduğu hər yerdə uğur qazanan tamqa: onqon.
4. Qara Avul – yəni qaranlıq yolda uzağı görün tamqa: onqon.

İKİNCİ OĞLU OLAN AY XANIN ÖVLADLARI:

1. Yazır – yəni çox ölkələrdən sənin tərəfini tutacaqlar.
2. Dögər – yəni ünsiyyət naminə.
3. Durdurqa – yəni ölkələr alan.
4. Yarurlu (Cayurlu) – yəni Oyuğ, onun adı Yağma idi. Döyüş vaxtı təqsiri olduğundan cəzalandırıldı. Xitay tərəfindən əsən sərt bir külək vardı. Adı Sam-Süyrək⁹⁴ idi. Çox narahatlıq gətirərdi. Onu bu küləyin əsəcəyi yerə göndərib küləyin qarşısını almağı əmr etdilər. Bununla onu məhv etmək istəyirdilər. Bu zamanda burada onun nəslindən Türkmən yoxdur. Onlar ancaq Xitay məmləkətində olurlar.

ÜÇÜNCÜ OĞLU OLAN ULDUZ XANIN ÖVLADLARI

1. Avşar – yəni çevik və ovçuluğu sevən.
2. Kızık – yəni qüvvətli və savaşa edən.
3. Beqdili – yəni böyüklərin sözü kimi əziz.
4. Karçın – yəni yeməyi bol, xalqı doyuran.

Uçoklar

Yaşca kiçik olan üç qardaşı Oğuz sol qol olaraq müəyyənləşdirmiş və onların adını Uçok qoymuşdu.

İrkil Xoca onların hər birinə ayrı-ayrı adlar verdi.

Bu cür:

GÖK XANIN ÖVLADLARI:

1. Bayandur – yəni həmişə bolluq içində olan tamqa: onqon.
2. Beçənə - yəni yaxşı işlərə səy göstərən tamqa: onqon.
3. Çavuldur – yəni həmişə başqasına yaxşılıq edən tamqa: onqon.
4. Çəpəni – yəni harda düşmən olsa orada savaşan tamqa: onqon.

DAĞ XANIN ÖVLADLARI:

1. Salur – yəni yetişdiyi yerdə qılınc və çomaqla vuruşar, tamqa: onqon.
2. Eymur – yəni böyük ordusu və əsgəri olan, tamqa: onqon.
3. Alayutlu – yəni həmişə yaxşı atları (dördayaqlısı) olan.
4. Ürükər – yəni işləri daima yüksəklərdə olan.

DENİZ XANIN ÖVLADLARI

1. Yıqdır – yəni həmişə böyük və ali. Tamqa: onqon.
2. Yıva – yəni yüksək atları olan və hünərli.
3. Kınıq – yəni hər yerdə əziz olan.

İrkıl Xoca beləliklə at ətinin hansı parçasının hansı nəslə veriləcəyini, bir daha heç bir narazılıq və anlaşılmazlıq olmaması üçün təyin etdi. Toyda iki at kəsməli idilər. At on iki hissəyə parçalanır. Atın birini Bozoklara, o birini Uçoklara verdilər. Boyuna yaxın olan arxa sümüyü, arxaya yaxın olan onurğası, bir də sağ qol padşahın ulus böyüyünün olmalıdır. Digər parçalar bir nəslə və Oğuzun oğullarına ayrıca pay (xas uluş)⁹⁵ kimi verilir. Bu ona görə edilir ki, heç kəs başqasının payını yeməsin. Bu cür təfsilat hər bir qəbilənin adı altında yazıldı.

O zamanlar tabe olan ölkə hakimlərindən biri vergi ödəməkdən boyun qaçırırsa, bəylərdən birini döyüşçülərlə (onun üzərinə) göndərirlərdi⁹⁶. Bu yolla yerlərdə vəzifələr vaxtında yerinə yetirilirdi. Bütün başqa ölkələrdə də Oğuzun oğullarının işləri təkmilləşəndən sonra belə əmr verdilər. Sağ qol olan Bozok qəbilələrinin yaylaqları sayram sərhəddindən və Başqurd dağlarından ta Qarabağa qədər olsun. Sol qol olan Uçoklar isə Kurtaq, Yeniuda (Karısunur?), Tutluq? (Quşluq?) və Bozyakadan ta Almalığın Ağdağına qədər olan torpaqları yaylaq etsinlər. Qışlaq kimi (Bozoklar) sağ qol üçün Barsuk, Aktağ, Namallış (Tamalmış?) Basarqum təyin edildi. Sol qol üçün (Uçok) Kayı (Qarlı?) dərə, Asaneşe (Sal Keçdum?) Kum Senqri, Kayı Durdu, Yar Senqri⁹⁷ təyin edildi.

Gün xan 70 yaşında taxta çıxıb bir o qədər də padşahlıq etdikdən sonra vəfat etmişdi. Gün xanın oğlu Dib Yavqu xan padşah oldu. Gün xandan sonra padşahlıq taxtına, ulu babasının adını qoyduğu oğlu Dib Yavqu çıxdı. Dib Yavqu

xan bəylərdən, ululardan və divan adamlarından soruşdu ki, cəddimiz Oğuz bu qədər ölkələri necə tutmuş, haradan haraya qədər almışdır (zəbt etmişdi?). Buraya yığılanlar içərisində Salur boyundan (597 b) olan Ulaş və Ulad adlı iki nəfər ata və oğul irəli gəlib, diz çöküb salamlaşdılar və cavab verdilər: Gündoğandan günbatana qədər bütün ölkələri sənin ata-babaların tutmuşlar. Biz sənə arxayınq və bu ölkələrin vergi vermələrini izləyirik. Əgər biri boyun qaçırsa, qarşısını elə şiddətli vuruşla alarıq ki, ondan bir nişanə (iz) qalmaz. Ata-babların adı və şərəfi daima qalmalıdır. Həç kimsə sənə vergi verməkdə gecikməyə ürək eləməz⁹⁸. Yavquy xan bu sözləri eşidincə çox sevindi. Öz-özünə dedi: “Məmləkəti olduğu kimi saxlaya bilmək, bilik və bacarığı göz qabağında olan bu iki kəsin sözüne qulaq asmaqla mümkün olar”. Onlara tamamilə (güvəndi) arxalanaraq son dərəcə sayğı-sevgi və qonaqpərvərlik göstərdi.

Onlara dedi: “Siz bizimlə bir olduğunuz, biz sizlər kimi o biri nəsilərin növləri də bizimlə bərabər olacaqmı?”. Onlar dedilər ki: Yazır qəbiləsindən olan Alan adlı bir bəy və onun oğlu Bulan (Uvlax)⁹⁹ eləcə də Dib Çenqşu oğlu Barkeş, Taşbek (Yaşbek) və onun da Dogur nəslindən olan oğlu Baqlubəy (Yalqu bəy)¹⁰⁰ bizim arxamızdadırlar. Bayandur nəslindən olan Tulyu (Qulu)¹⁰¹ xora da bizim müttəfiqimizdir. Sənin düşmənlərin olan hər yerdə bizimlə birlikdə olurlar və sənin üçün (yolunda) ölümə gedərlər. Bu sözləri eşidib Dib Yavkuy xan çox xoşhallandı və ürəyi daha da təpərləndi. Öz-özünə dedi: “Bu qədər nəsil mənimlə birdir, onda tədbirlərin nəticələri də gözəl olmalıdır”. Bu səbəbdən adları çəkilən nəsilərin bəylərinin atalarını yanına çağırıb saxladı. Oğulları isə elçi kimi gələcək üç ilin vergisini yığmaq üçün Şam, K. r. I. Başqurd, Fars, Kerman, İsfahan, Bağdad və Bəsrəyə göndərdi. Bu yerlərin adamə qayda üzrə vergiləri verirdi. Bütün ölkələr onun qanadı altında idi. Qonşu ölkələrin hökmdarlarının hamısı ata-babaların çağında olduğu kimi itaətdə idilər. Dib Yavquy xan bir müddət padşahlıq etdikdən sonra Ad. n. i. k. mam. və ölkənin əhalisi düşmən olub itaət etmədi. Bura gündoğanda yerləşən bir vilayətdir, adına Yemekən (Yemek) deyirlər. Çox güclü insanlar idilər. (Onların) iki kişisi başqalarının on kişisinə qarşı dura bilərdi. Bu qəbilənin günəş doğan vaxtı təbil çalmaq kimi bir adəti var idi. Yavquy xan onlarla düşmən olunca bu ölkəni almaq üçün ordunu toplayıb oraya yollandı. Oranı tarmara etdikdən sonra geri döndü. Ancaq ilahi qədər in əmrinə tabe oldu (boyun əydi): atı sürüdü, yerə yıxıldı, bel sümüyü sınıb öldü¹⁰². Ondən sonra onun yerinə Kurs Yavkuy¹⁰³ taxta çıxdı. Onun naibi Alış Oklı Olsun¹⁰⁴ idi. Görəcəyi hər bir işi öncə onunla danışıb sonra edərdi. Otuz il padşahlıq etdi və ondan sonra oğlu Koru Yasaq Yavquy xan padşah seçdi. Doxsən il padşahlıq elədi. Ondən sonra İnal Yavquy xan onun yeinə keçdi. Deyilənlərə görə o yüz iyirmi il padşahlıq elədi. Hakimiyyəti zamanı o öz vəziri, naib və bəyləri Karu (?) Koyu və Bayat (?) Dede Kerencik Salurlardan olan Damtaq və yenə Salurlardan¹⁰⁵ olan Oksi ilə məsləhət, məşvərət edərdi. Bu dövrdə bütün məmləkətlərdə və vilayətlərdə sülh və əmin-amanlıq idi. Padşahlığı sona yetəndə oğlu İnalsır Yavkuy xan¹⁰⁶ onun yerinə şahlıq

taxtına çıxdı. Yeddi il padşahlıq etdi və ölkəyə tam xoşbəxtlik və əmin-amanlıq verdi. Onun vəzirləri Salurlardan oksi Xoca və Yıvalardan Taban Xoca idi. Yeddi illik padşahlığı dövründə oğlu Ala Atlı Kiş Yerneqli Kayı İnal xandan çox razı idi. Hələöz sağlığında padşahlığı oğlu Ala Atlı Keş Derneqli Kayı İnal xana¹⁰⁷ vermək istəyirdi. Bu sözün mənası “bir ala ata minmiş və samurdan paltar geymiş” deməkdir, Kayı isə atasının adıdır. Onu şahlıq taxtına oturtdu. Onun padşahlığı dövründə peyğəmbərimiz Həzrət Məhəmməd Mustafa əleyhissəlam zühur etmiş, bu hökmdar da Bayat Dede Kerençiki elçi sifətilə onun hüzuruna göndərmiş və müsəlman olmuşdu. Bu Qorqud Bayat nəslindən olub Qara Xocanın oğlu idi¹⁰⁸. Çox ağıllı, bilikli və kəramət sahibi bir kəs idi. İnal xan Sır Yavqunun dövründə meydana çıxmışdı.

Bu sözləri söyləyənin dediyinə görə iki yüz doxsan beş il ömür sürmüşdü. Onun gözəl sözləri, deyimləri və haqqında gözəl hekayətlər çoxdur və bunlar haqda ayrıca deyiləcəkdir¹⁰⁹. Bu zaman atasının təyin etmiş olduğu naiblər və köməkçiləri öldülər. Onların yerinə başqa naib və vəzirlər seçildi. Onlardan biri Bayandurlardan olan Denker, o biri İqdirlərdən olan Döngə idi. Bu padşah ölünəyə qədər vəzirlik və naiblik bu iki şəxsdə idi¹¹⁰. Kayı İnal xan öləndə Bayandur Denkerin oğlu Erki¹¹¹ böyük bir süfrə açmışdı. İki göl düzəltdi: birini yoqurt (ayran), o birini kumisle doldurdu¹¹². Elə çox at, inək, mal və qoyun əti yığılmışdı ki, bunlardan bir neçə dağ əmələ gəlmişdi¹¹³. Nə qədər ölkə varsa oradan adamlar yasa gəlmiş, hamıya da yemək vermişdilər. Onlar özləri ilə yemək götürmüşdülər, lakin yenə də artıq qalmışdı. Bu padşahın oğlu yox idi. Son vaxtlarda xanımı təsadüfən hamilə oldu və o, öldüyü zaman onun uşağı oldu. Bu uşaq doğulanda Bayat boyundan olan Korkut və Erki hər ikisi bu uşağın adı Tuman olsun dedilər, yəni duman. Divanın böyükləri dedilər ki, “duman qaranlıq olsa da, otlar üçün çox faydalı olan nəmlik zamanı yaranır. Bu uşağın atasının ölümüylə xalqın könlü qəmlə dolmuş, ətrafı duman almış və qaranlıq bürümüşdü. Ancaq ümid edə bilərik ki, bunlar keçəcək, günəş doğub dünyaya bir yenilik gətirəcək, onlar çoxalacaq və hamının işi düzələcəkdir. Bu səbəbdən ona bu adı qoyduq”¹¹⁴. Yavquy xan öz yerinə oğlu Ala Atlı Keş Derneqli kayı İnal xanı qoydu. Həyatı boyunca ov ovlayır, öldürüb dillərini kəsərək bir qutuya qoyub saxlayır (598 a) və deyir ki; əgər oğlum olarsa, doğulan kimi bu dilləri ona verin, heyvanların dilini öyrənsin. Tuman xan doğulan zaman bu qutunu təsadüfən tapdılar və içindəkilərin hamısını suda yaxalayıb Tuman xana verdilər. Bu səbəbdən uşaq böyüyəndə bütün heyvanların dilini bilirdi¹¹⁵.

Bundan sonra böyük, kiçik – hamı toplaşdı Tuman xan böyüyənə qədər taxtı kimə vermək barədə məsləhətləşirdi. Qorqud hamının arasından uca səsle dedi: “Padşahımız öldüyü vaxt hamı bilir ki, Erki onun qulluğunda idi və gözəl ad-sanı vardı. Çox dəyərli xidmətləri var. İki göl düzəldib, ayran və kumisle doldurub. O qədər də ət topladı ki, heç bir kəs bunu edə bilməzdi. Onun haqqı daha çoxdur və zamanın və vəziyyətin (şəraitin) hökmü belədir: Tuman xan çox kiçikdir və

padşahlıq vəzifələrini yerinə yetirə bilməz. Padşahlıq bu uşağın adına yazılsın. O, böyüyənə qədər onun adından bizlərə başçılıq etmək üçün indiyə qədər buna çox böyük haqq qazanmış Erkini onun naibi təyin etməliyik! Qorqud bu sözləri deyəndən sonra hamı razılaşdı və bu uşağı padşahlıq taxtına oturdular. Erkini də ona naib seçdilər. Ayran və kumis dolu iki göl yaratdığı üçün adına Göl Erki xan dedilər və onu şahlıq taxtına oturdular¹¹⁶. Doqquz il padşahlıq taxtında qaldı və padşah adı ilə başçılıq etdi. Tuman xan böyüdükdən sonra şahlıq taxtı irsən və hüquqi cəhətdən ona çatmalı idi. Taxtı tələb etdi, sağ və sol qol bəylərindən mütlaziman üç yüz nəfərini və əsgərlərini çağıraraq “artıq taxta çıxıram” dedi. Naibi Göl Erki xan bunu bilib çox qorxdu və narahat oldu. Göl Erki xan köməkçilərinə (nəvvab) dedi: doqquz yüz qoyun, doqquz dayça kəsin, məclis (toy) qurun və Tumana deyin ki, mən ova getdim”. Bu toy qurulandan sonra kasa təqdimi mərasimi üçün ayrıca üç min qoyun, otuz dayça hazırlanmasını buyurdu. Qorqudun yanına adam göndərərək onun kasa təqdimi mərasimində olmasını istədi. “Sən dövlətin dayağısan, işlər elə belə ola bilər, lakin şübhə yoxdur ki, haqq Tuman xanın tərəfindədir. Taxt və məmləkət onundur. Gəlib istədiyini fikri bildirsən. Biz də ona uyğun davranacağıq. Bu xəbəri alınca Qorqud oraya gəldi. Göl Erki xan Tuman xanın şərafinə toy qurdu. Qorqud isə kasa təqdim etdi.

Yeməkləri gətirib paylayanda qoca bir qurdun ulaması eşidildi. Tuman xan bütün heyvanların dilini bildiyindən bu qurdun nə söylədiyini də anladı. O deyirdi: “Çox heyif ki, mən artıq qocaldım. Ovuma çata bilmirəm. Əgər çatırsansa, tuta bilmirəm, tuturamsa parçalaya bilmirəm”. Qoca qurd sözünü qurtaran kimi üç cavan qurd belə cavab verdilər: “Əgər sən yaşlı və gücsüzsənsə, bizim gücümüz var. Əgər hər gənc yaşlıya kömək etməzsə, onun nə dəyəri var. Bu gecə duman, qaranlıq və şiddətli tufan olacaq. Bundan istifadə edib toy üçün gətirilmiş heyvanların hamısının quyruqlarını, qarınlarını parçalayıb sənə verəcəyik. Bunları nuş ilə yeyərsən, həmişə sənə belə kömək edəcəyik”. Göl Erki xanın qoyunları qoruyan Qara Barak adlı iti onların yanında idi. Bu it belə cavab verdi: “Əgər padşah mənə isti, yağlı bir quyruq versə, sizlərdən heç birinizin bir quzuya belə əl uzadıb, yiyələnmişə yol vermərəm”.

Padşahoğlu (padşahzadə) Tuman bunu eşitcək hazır yeməyin üstündən bir quyruq götürüb itə atdı. Ətrafındakılar dedilər: “Heç itə də belə bir quyruq atarlar?” O belə cavab verdi: “Göl Erki xanla aramızda heç bir anlaşmazlıq (inciklik) olmasın deyər atdım. Həm də belə deyirlər ki, birinə sədəqə verəcəksənsə əvvəl itə vermək lazımdır. İt qəmsiz olarsa, biz də qəmsiz olarıq. Bunun üçün bu quyruğu verdim”. Sonra yeyib yatdılar. Gecə yarısı Tuman xan oyanıb yanındakılara dedi: “Baxın görün, bayırda külək əsir ya yox? Baxıb gördülər ki, ətraf qaranlıq, külək əsir, dəhşətli yağış yağır. Bunu Tuman xana söylədilər və Tuman xan qurdların sözünün düz olduğunu anladı. Bir qədər ayazdıqdan, külək və qar dayandıqdan sonra, iti axtardılar və qoyunları da görmədilər. Tuman xan Qara Barakın sözündə durub-durmamasını bilmək istədi. Yanındakı üç yüz

döyüşçü Qara Barak və qoyunların haraya getdiyini öyrənmək üçün dörd bit yanı axtarmağı əmr etdi. Axtarib öyrəndilər ki, gecə qoyunlar qurdlardan qorxub hürkmüş, qurdların izlədiyi Qara Barakla birlikdə, təkcə bir yolu olan Ağlı adlı bir keçidə¹¹⁷ tərəf getmişlər. Qara Barak qurdlarla vuruşmuş, keçidin girəcəyini tutaraq qurdların qoyunlara hücumuna yol verməmişdir. Tuman xan bunu bilib, dərhal atına mindi və oraya getdi. Vəziyyəti gördü və bütün qurdları qırdı. Bu itin də sözündə möhkəm durduğunu özü gördü. əmr etdi ki, qoyunları Erki xanın yanına aparsınlar. Erki xan Tuman xanın gəldiyini bilib onu təmtəraqla qarşılamağa çıxdı. Göl Erki xan Tuman xana dedi: “Bu qədər qoyuna görə bir şahzadənin güc sərf edib yorulmasına dəyərmi? Əgər bu qoyunlar və bunlardan min dəfə artığı da qırılsaydı heç bir şey olmazdı? Biz hamımız sənin qullarınıq və hər nəyimiz varsa, sənindir. Çünki sən bizim xanıмыzsən”. Tuman xan cavb verdi: “Əslində qoyunun sayının heç bir fərqi yoxdur. (598 b) amma ad-sanımız və bəxtimiz baxımından bunların qırılmağı pis olardı. Sonra camaat deyərdi ki, Tuman xanın ayağı uğurlu (düşərli) olmadı, onun şəərəfinə verilən toyun qoyunları tələf oldu”.

Sonra toya başladılar və bu toy yeddi gün yeddi gecə davam etdi. Toyda hər gün doxsan qoyun və doqquz dayça kəsirdilər. Bu arada Qorqud irəli çıxıb Tuman xana dedi: “Atan vəfat edərkən sən körpə uşaq olduğun üçün padşah naibinin kim olacağını aramızda götür-qoy edib, sən böyüyənə qədər Göl Erki xanı seçdik. İndi artıq sən böyümüsən və uğurla bu mövqeyə çatmışsan. Göl Erki xan qocalmış və bu gündən sabaha çıxacağı bəlli deyil. İndi sən onu işdən ayırıb uzaqlaşdırsan xalq bunu yaxşı qəbul etməz (sərzeneş) və bu da sənin alicənablığınla bir sıraya sığmaz, çox təəccüblü və əcaib görünər. Ən yaxşısı budur ki, sən onun qızını alasan və o da bütün mal-dövlətini və xəzinəsini sənə verər. Bi müddətdən sonra o öləndə taxtı hər şeyi ilə sənə qalar”¹¹⁸

Tuman xan Göl Erki xanın qızlarını toyda kasa tutanda görmüşdü. Qızların birini bəyəndi və onu istədi. Bu səbəbdən toy, əyləncələr və tamaşalar bir ay da uzandı.

Bir müddət keçəndən sonra Tuman xanın böyük çadırını başqa evlərin qarşısında qurmuşdular. Br gün Tuman xan taxtda oturub mürgüləyirdi və bayırdan keçən bir qadının sözünü eşitdi. Guya Ayne (İne?) Xanın oğlu Uce xan deyirmiş ki, Tuman xanın aldığı Göl Erki xanın qızını daha əvvəl mən sevmişdim və alacaqdım. Amma o, araya girib qızı aldı, onun yanına gedəcəyəm, savaşıb (vuruşub) qızı gei alacağam. Tuman xan bu sözləri eşidib, özünü xəbəri yoxmuş kimi aparmağı gərək bilmədi. Yerindən qalxaraq əsgərlərini çağırıb yığdı və Uce xanın üzərinə getdi.

Oraya yetişdiyi zaman Ayne xan¹¹⁹ çıxmadı, vuruşmağa Uce xan gəldi. Tuman xan onunla vuruşdu, qalib gəlib iki gün, iki gecə onu paytaxtına qədər qovdu. Nəhayət, yüz süvari ilə onun ordusunu bir daha basdı. Uce xanı tutaraq gei döndü və öz ordusuna qoşuldu. Bir müddət onların ölkəsinin həndəvərində qaldı. Uce xanı hüzuruna çağırıb dediyi sözləri və fikrini soruşdu. Lakin o, heç bir vəchlə

bunları boynuna almırdı. Onun adından deyilib Tuman xana çatan sözləri də üstündən atdı. Bu barədə heç nə danəşmədi. Cavab olaraq yalnız bunu dedi: “Aramızdakı vuruşmanın səbəbi yalnız odur ki, sən bizim ölkəmizə hücum etmişən, biz də buna qarşı durmalı olmuşuq”.

Tuman can onun heç bir vəchlə üzr diləmədiyini görüb öldürülməsini əmr etdi¹²⁰.

Bu yerdə daha bir il qaldı. Onun arvadı olan Göl Erki xanın qızı ərinin o məmləkətdə bir müddət daha qalacağını bilib özü oraya yola düşdü. Bu vaxt o, hamilə idi və doğumu da yaxınlaşdı. Yolda bir uşaq dünyaya gətirdi. Bunu Göl Erki xana xəbər verdilər və hər ikisini onun yanına göndərdilər. Göl Erki xan uşağı yanına gətirdi, toy qurdu və bu oğlana Kayı Yavqu xan¹²¹ adını verdi. Qızını Tuman xanın yanına göndərdi və onlar bir-birinə qovuşdular.

Daha sonra Tuman xan Ayne xana üz tutub dedi: “Ata-babalarımız həmişə ata-babalarımıza il olub boyun əyiblər. Amma oğlun bizə qarşı öis fikirlər bəslədiyi üçün öldürülməsini əmr etdim. Əgər indi sən ürəkdən mənimlə danışıb, əvvəlki kimi itaət edərsənsə, düzgünlüklə vergiləri göndərərsənsə mən bu ölkəni sənə verərəm”¹²². Ayne xan itaət göstərüb, səmimiyyətini göstərdi və Tuman xan da bu vilayəti ona verdi. Böyük razılıqla onu geri yolladı, özü də paytaxtına döndü¹²³.

Uşağının üzünü görüncə sevinc və şadlıqdan nə edəcəyini bilmədi. Bir müddət Göl Erki xanla birgə ədalətlə, düzgünlüklə işlər gördü.

Daha sonra oğlu Kayı Yavquy böyüyüb yetkinləşdi və bir dəfə çay kənarında bir gənc ilə oynayırdı. Yoladaşına hirslənərək qamış qələm qədər nazik (türklər tikan deyirlər) üç ucu olan bir otu götürüb onu yoldaşına vurdu və onu qələm kimi iki yerə böldü. Bu otun ucları almaz kimi idi. Otu ona vuran kimi, kəsici ucları uşağın boğazını üzdü¹²⁴. Hamı bunu görüb dəhşətə gəldi.

Tuman xan bu hadisəni bilib dedi: “Mənim oğlum kim nə deyir desin tanrıdan qüvvət alır və ərz etdi ki, bundan sonra onun adı Tigen Bile Er Biçken Kayı Yavquy xan olsun!”. Bunun mənası bir adamın başını Tikan otu ilə üzən (biçən) deməkdir¹²⁵.

Bi müddət sonra Göl Erki xanla Tuman xan taxta oturuğu vaxt toy idi və Tuman xanın oğlu da orada idi. Hamının yanında o Göl Erki xana dedi: “Bu taxtda oturmaq mənim atamın haqqıdır. Uzun müddətdir ki, sən buna sahib çıxmısan. Atam böyüyəndən sonra anamı ona verdin ki, hələ də taxtda oturub hökm edəsən. İndi isə mən də böyümüşəm, sən isə çox qocalmısan. İndi taxtdan einb onu yiyəsinə vermək vaxtı gəlməyibmi? Hər bir böyük və kiçik bilir ki, bu taxt bizim haqqımızdır. Bundan belə taxtda oturma, aramızdakı dostluq və birlik, düşmənçiliyə və anlaşılmazlığa çevrilməsin”.

Göl Erki xan bu sözləri eşidib bir müddət durdu, sonra dedi: “Mən bu sözləri daha əvvəl bilməli, söyləməli idim və sənin tikan ilə birini iki böldüyün gün taxtı sənə verməli idim. Ancaq sən məndən tez tərpəndin və düz deyirsən. Mən nə deyə bilərəm ki”¹²⁶.

Ertəsi gün Göl Erki xan böyük bir toy (məclis) qurdu: Tuman xanın atalarından qalan qızıl evini (çadır) başqa evlərlə birlikdə qurdular. Göl Erki xan Qorqudu, bütün Oğuz nəslini (uruq) böyükləri (əkabir) və digər görkəmli adamları (əşrəf) çağıraraq dedi: “Otuz iki ildir ki, mən bu taxta oturmuşam¹²⁷. Bu gün bu, Tuman xanın haqqıdır və ona da atasından qalmışdır. əgər bizim nəslimizdən (uruq) biri padşah olmaq istəsəydi, bu, boş bir xəyal olardı. Padşahlıq taxtı, bunun üçün Ulu Tanrı tərəfindən seçilənlərə və onların nəslindən olanlara layıqdır. Bu bir həqiqətdir ki, bu kökdən gələnlər əsla yanılmazlar, amma mən yanıla bilərəm. Buna görə taxtda oturduğum otuz iki ildə məndən inciyən olubsa söyləsin”. Oradakılar bir ağızdan cavab verdilər: “Biz hamımız sənin bütün hərəkətlərindən razı və məmnunuq. Könlümüzdə səndən bir inciklik tozu qalmamışdır” (599 a). Sonra taxtı Tuman xana qaytarıb dedi: “Belə bir şərtlə taxtı verirəm ki, onlar da atalarının davranışları kimi davransınlar, haqq-ədalətdən dönməsinlər. Necə ki, biz etmişik”.

Sözünü bitirdikdən sonra zarafatla nəvəsi Qayı Yavquya dedi: “Ey mənim qızımın oğlu! Axırda mənimlə düşmən oldun. Gəl, sevinclə taxta otur!” Bu vaxt uşağın doqquz yaşı vardı. Cavabında dedi: “Mənim bu barədə atamla sözüüm və məsləhətim (kenqəş) var. Sabah bizim günümüzdür və nə edəcəyimizi bilirik, sənin sözünə ehtiyacımız yoxdur”.

Toya gələnlər getməyə hazırlaşarkən, atları yəhərləyərkən (toqamışı) gecə oğul atası ilə məsləhətləşib (kenqəş) ona belə dedi: “Atası sağ ikən oğlunun taxta oturması doğru deyil. Sən bir toy qurub taxta otur. Mən isə yalnız sən qocalandan sonra taxta oturaram”. Atası onun sözünü bəyəndi və qəbul etdi. Həmin gecə atasının vaxtında iş başında olan bəyləri (üməra), məmurları (qameşteqan) və amilləri (əsimal) çağırılması və hamının yığılması üçün elçilər göndərdilər. Hamı yığılanda toya başladılar. Bu toy elə gözəl qurulmuşdu ki, bundan irəli heç kim beləsini görməmişdi. Toy düz on üç gün çəkdi. Tuman xan ilk gündən taxta oturdu. Yüz gün keçdikdən sonra öz arzusuyla taxtdan düşdü və oğlu Tiken Bile Er Biçken Qayı Yavquy xanı taxta oturtdu. Bu xan doxsan il padşahlıq etdi. Çox qorxmaz, ləyaqətli, namuslu bir adam idi, bütün ölkələri yasanın hökmünə tabe etdi və dünyanın hər yerindən ona vergilər göndərdilər. Doxsan il padşahlıq etdikdən sonra öldü. Dəfndən və yasdan sonra bəyləri (üməra) və yaxınları (moqarrebən) toy qurub oğlu Uladmur Yavquy xanı¹²⁸ taxta oturdular. Onun Qara Alp¹²⁹ adlı bir kiçik qardaşı var idi və qardaşından daha çox sevilib-sayılırdı.

Hakimiyyətinin on beşinci ilində əvvəllərdə oğuzlara itaətə boyun əyən Uyğur nəslindən Arıqlı Arslan xan düşmənciliyə başladı. Oğuz yabqularının hakimiyyətinə qarşı üsyan etdi¹³⁰. Uladmur Yavquy xan ordunu yığıb onu savaşa çağırırdı. Bu vuruş üçün gərək olan bütün yaraq və sursat ehtiyacını Sayram şəhərində tam ödəyəndən sonra Talas şəhərinin sərhəddində Arıqlı Arslan xanın ordusu ilə qarşılaşdı. Üç gün üç gecə vuruşdular. Uladmur güc gəlib onları əzdi və

Arıqlı Arslan xan öz bəyləri ilə birgə bu vuruşmalarda öldürüldü¹³¹. Əvvəllər onlara verilmiş vilayətləri geri aldı və bu qəbilələrdən keçmiş otuz illik vergisini aldı. Tam bir il bu ölkədə qaldı. Ölümündən qurtarmış ordunun qalıqları Uladmur Yavquy xanın hüzuruna gəlib, öz günahlarını boyunlarına aldılar və ona qulluq etməyə hazır olduqlarını bildirdilər.

Arıklı Arslan xanın kiçik yaşlı bir oğlu vardı. Bir gün onu Uladmur Yavquyun yanına gətirdilər. Uşağı görüb çox əzab çəkdi, gözündən yaş axıb dedi: “Yazıq! Atalarımız vilayəti Uyğurlara vermişdilər. Əgər Arıqlı Arslan xan boş ümidlərə qapılıb belə nanəciblik etməsəydi, bu uşaq belə kədərli və yetim qalmazdı”.

Uşağı Alp Taqvac-xan¹³² adlandırır bu vilayətin padşahlığını ona verdi. Ona mümkün qədər yaxşılıqlar edib Uyğur bəylərinə dedi: “Ata-babalarımız sizə hər zaman kömək etmiş, qorumuş və yaxşılıqlar etmişlər. İnşallah mən də bundan sonra bu yolla gedəcəyəm. Siz də təmiz ürəklə və bütünlüklə bizə itaət edib minnətdarlıq yolunu tutsanız və həmişə bizə bəxşiz göndərsəniz, bəs edər. Beləliklə, sizin hər gözəl davranışınıza biz də cavab verəcəyik. Amma bir daha, Allah eləməsin, bizə qarşı çıxıb dikbaşlıq etsəniz, üsyankar qullara nə edirlərsə, sizin cəzanız o olacaq”.

Bu sözləri söyləyib oradan geri döndü və öz paytaxtına getdi. Atası və dövlət bəyləri onun şərəfinə toy qurdular. Bu yığıncaq və toylar o qədər xoş keçdi ki, atalarından miras qalan torpaqları bu uşağa verməyi qərara aldılar. Uyğurlardan alınan bütün əsirlərin geri qaytarılmasını buyurdu. Bunun üçün məmləkətin dörd tərəfinə carçılar göndərib əsirlərin geri qaytarılmasını elan etdilər. Toplana Uyğur əsirlərini Alp Taqvan xana göndərdi. Hər yerdə sülh bərpa oldu və dinclik yenidən qaytarıldı. Bundan sonra atısı Tiken Bile Biçken Kayı Yavquy xan öldü. Uladmur xanın bütün padşahlığı yetmiş beş il çəkdi. Lakin onun oğlu yox idi. Uladmurun ölümündən sonra Kayı Yavquy xanın oğlu Qara Alp hökmdar oldu. Atası Urce xanla vuruşan zaman onu düşmənlər beşikdən oğurlamışdılar. Sonra geri dönüb atasını sağ görmüşdü¹³³. Uladmur Yavquy xanın yetmiş beş illik padşahlığından sonra Qara xan taxta keçdi və iyirmi iki il padşahlıq etdi¹³⁴. O öləndən sonra isə...

Qara xanın oğlu Buğra xanın padşahlığı və məmləkətin taxtına çıxması

Yavquların varisi olmadığından onların nəslı kəsildi. Qara xanın oğlu Buğra xanı padşahlıq taxtına oturdular. Doxsan ildən sonra onun üç oğlu oldu. Ən böyüyü İl-Təkin, ortancıl Qoru-Təkin, ən kiçiyi də Bəy-Təkin idi. “Təkin” sözünün mənası gözəllüzlü deməkdir¹³⁵. “Buğra xan yeməyi¹³⁶ (aşı)” adlı xörək onunla bağlıdır. Deyilənlərə görə belə bir hadisə olmuşdur: Bir gün əsgərlər ac qalmış və “nə bişirək?” deyə soruşmuşlar. O da cəld bir qədər xəmiri götürüb əlində

yoğurmuş və qazana atmışdır. O zamandan bu günə qədər bu xörək onun adıyla bağlıdır.

Onun dövründə haqq-ədalət var idi. Hər bir kəs öz haqqını alırdı. Xalq bolluq və ucuzluq içərisində yaşayırdı. Üç oğlunun anası Bayır xatın¹³⁷ adlı çox ağıllı, bilikli və görüb-götürmüş bir arvadı var idi. Ölkədəki işlər üzrə çox zaman o, hökm verirdi. Bir gün bu qadın öldü. Buğra xan üç il yas tutdu, otaqdan bayıra çıxmadı, saçlarını kəsmədi. Buğra xan qocalmış və zəifləmişdi, getdikcə də daha da gücdən düşür (geri gədirdi?). Onun bu halını görən bəylər nəhayət soruşdular: “Üç oğlundan hansını öz yerinə xan seçirsən?”. Buğra xan cavab verdi: “Məsləhətləşin, bəylər kimi istəsə onu da qoyun”. (599 b). Lakin onlar birlikdə bu vəzifəni biri digərinin üstünə atır, bir-birinin rəyini öyrənirdilər. Sonra bəylər bu vəziyyət haqqında Buğra xana bildirdilər. Buğra xan soruşdu ki, siz kimin haqda düşünürsünüz? Onlar cavab verdilər ki, “hər üçü seçilməyə layiqdirlər, taxta-taca layiqdirlər. Hökm sizindir!”. Buğra xan dedi: “Hamısından yaxşısı ortadır”. Bəylər bu sözlərdən anladılar ki, ortancıl oğlu Qoru-Təkini seçdi. Bundan sonra yığılıb yeddi gün toy etdilər cə Qoru-Təkini taxta oturdular. Sonra Qoru-Təkin atasının yanına gəlib ona belə dedi: “Ay ata, neçə ildir ki, evin bir küncündə oturub yas tutursunuz. Bu yalqızlıqdan nə çıxar?”. Sonra atsimi çölə çıxartdı və birlikdə ova getdilər.

Ovda Qoru-Təkin bir dağ ceyranına ox atdı. Sarı Qul adlı birisi bu oxu tapıb Qoru xana gətirdi. Qoru xan dedi: “O sədaqət və səmimiliyindən bu oxu mənə gətirdi”. Onunla çox gözəl davrandı, onu “ləşkərkeş” bəyliyinə ucaltdı. Ona yüksək yer və rütbə verdi. Ovdan qayıtdıqdan sonra Qoru xan atasına dedi: “Anamım yerini tutmaq üçün sənə bir qız alacağam”. Buğra xan ağlayıb dedi: “Hansı bir qadın anan Banu (Bayır) Xatının yerini tuta bilər? Həm də mən qadınlardan qaçıram, biz ata-oğulu küsdürər, ortalığa nifaq salar”. Qoru xan bəylərbəyi olan Güncə bəyin¹³⁸ qızını atası üçün istədi. Bir dəfə toy idi. Qış mövsümü idi. Buğra xan sərxoş olub yatmışdı. (Buğra xanın) arvadı Qoru xanı yalnız görüb, onun xoşuna gəlmək üçün başındakı bitləri təmizləmək istədi. Qoru xan hər halda anam hesab olur deyər çəkinmədən başını onun diiznə qoyur. Qadın ona dedi: “Məni atan üçün istədin, amma heç mənə baxmırsan və məni bir qocanın əlində əsir etdin”. Qoru xan kişilik qeyrəti və heysiyyatının tapdandığını görüb qəzəblə dedi: “Sən qəlbində (özündə) belə bir çirkin istəyi necə daşıyırsan? Sabahdan gec olmayaraq atamla danışib sənə layiq olduğun cəzını verəcəyəm”. Sonra oradan çıxıb evinə gəldi və yatıb yuxuladı. Qadın bu sirrin bilinib yayılacağından və hamının yanında rəzil olacağından qorxdı. Onu qabaqlayıb bir hiylə işlətməyi qərara aldı: Qoru xanın evindən iki-üç qız çağırdı o gecə təsadüfən qar yağmışdı. Qızlardan biri Qoru xanın çəkməsini geyinərək Buğra xanın evinin qapısına qədər ayaq izləri qoydu. Səhər qadın keçib gəlib əri Buğra xana dedi ki: “Sənin oğlun Qoru xanın mənə qarşı çirkin və utanmaz arzular bəsləməsi heç layiqdir (rəvadır)? Bax bu da onun evə gəldiyini göstərən ayaq izləri”. Buğra xan

bu hadisədən hiddətlənib çox qəzəbləndi və bəyləri çağırıb bu hadisəni onlara danışdı. Bəylər dedilər ki, doğrusunu öyrənmək üçün ən yaxşısı budur ki, onu tutub gördüyü günahı və alçaqlığı özündən soruşaq. Buğra xan buna razılıq verdi. Qoru xanın evindən qapısına gəldilər. O hələ yatırdı. Bəylər dedilər ki, səni tutmaq üçün buyruq var. Qoru xan çaşdı və fikirləşdi ki, yəqin Antlıq Sarıqulbaş gəlmişdir. Bəlkə düşmən gəlmiş və məni tutmaq istəyir. Lakin bəylər dedilər ki, səni atanın əmri ilə tuturuq. Qoru xan dedi: “Madam ki, atamın əmri ilə məni tutursunuz, onda buyurun”. Əllərini uzatdı və onu tutdular. Qadının söylədiklərini ondan soruşdular. Qoru xan belə cavab verdi: “Belə görünür ki, mən olanları atama deməkdə gecikmişəm. O, daha cəld tərpbənib məndən qabağa düşüb. Ən yaxşısı sonra görəcəyən işi dilinə gətirmə. Ağıllı adamlar demişlər ki, dilə düşən iş ziyan gətirər. Bu öyüd insanlara tutmadıqları işlərdən danışmağı nəsihət edir, çünki bu axırda insana zərər gətirir”. Sonra özü ilə bu qadın arasında baş verənləri açıq danışdı. Bəylər sorğu zamanı onun söylədiklərini atasına bildirdilər. Qoru-Təkin deyir: “Düzdür ayaq izi onundur, ancaq o belə bir iş tutmayıb, belə bir alçaqlığa enməyib”. Buğra xan bəylərdən soruşdu: “Bu barədə sizin fikriniz nədir?”.

O zamanlar “Div qayası” adlı yüksək bir dağın ətəyində əjdaha vardı¹³⁹. Bu dağın ətəyində Əndək adlı çox geniş bir düzənlikdə üç dənə böyük ağac vardı. Hər ağac bir çəsmənin ayasında bitmiş və hər ağacın altında iki mavi əjdaha vardı. Əgər birinin günahı olarsa, onu yaralayıb əjdahanın yanına göndəridilər. Əgər doğrudan günahı varsaydı, əjdaha onu bir anda yeyirdi. Yox əgər günahsız və təmiz isə, onda yaralı vücudu sağalırdı. Yaxşı, ya pis adam olmaları oradaca aydınlaşırdı. Buğra xan onun xəyanətkar olub-olmadığını ayırd etməyi əjdahalara tapşırmaq istədi və gözlərini çıxarmağı əmr etdi. Sonra onu iti gedən çöl dəvəsinə mindirib bir zənci əspazı da ona qoşdular. Ağasını qorusun. Zənci dəvənin yedəyini əlinə alıb bu səhra ilə iki aylıq yola düzəldi. Bu vaxt Qoru xanın sipəhsaları və ləşkərkeşi olan Antlıq Sarıqulbaş yox idi. Geri dönüb bu acı xəbəri eşitcək çox düşündü və öz-özünə dedi: “Atası Buğra xanı öldürüb başını oğluna aparacağam, onu yoldan döndərüb taxta oturdacağam. Ləp gözləri görməsə də hökm verə bilər”. lakin bir qədər də düşüncə dedi: “Mən atamı necə sevirəmsə Qoru-Təkin də öz atası Buğra xanı elə sevir. Belədirsə onu öldürsəm heç xoşuna gəlməz. Yaxşı bir iş görüb qulluq etmək istəyirəkən, bundan tərsinə pis iş görmüş olaram. Qoy bir onu tapım, ondan rüsxət alsam, geri dönüb atasını öldürərəm”. Tələsik atlanaraq getdi.

Bir sabah onlara yetişdi. Qoru-Təkin at nalının səsinə eşidib zənciyə dedi: “Bax gör arxamızca gəlib çatmaq istəyən kimdir?”. O cavab verdi: “Boz atın üstündə bir adam oturmuş və atın sinəsinə bir qara qotaz (kutas¹⁴⁰) bağlamışdı”. Onda Qoru xan dedi: “Elə isə bu mənimlə dostluğa and içmiş olan Antlıq Sarıqulbaşdır. Əgər qardaşlarım olsaydılar, atları qara, qotazı isə ağ olardı”, bir-birlərinə yaxınlaşanda atlardan endilər. Sarı Kulbaş Qoru-Təkinin əl-ayağını öpüb ağladı. Qoru-Təkin dedi: “Ey mənim vəfalı dostum! Mənim üstümdə sənin haqqın böyükdür. Mənim qardaşlarımın da yerinə sən gəldin. Geri qayıt, evinə, uşaqlarına

bax. Mən günahsız olduğumu bilirəm və bilirəm ki, evə sağ-salamat qayıdacağam (1 600 a). Əgər nəticə başqa cür olarsa, evimə və uşaqlarıma sən bax”.

Antlıq Sarı Kulbaş ağladı və dedi: “Mən geri dönməyəcəm. Yaxşı, ya pis olsa da səninlə qalacağam”.

Oradan yola düşdülər. Bu uzun yol qısaldı. İki aydan sonra bir gün uzaqdan üç ağac göründü. Antlıq soruşdu: “Bu üç ağacdən hansına yaxınlaşaq?”. Qoru-Təkin cavab verdi: “Mən ortancıl oğul olduğum üçün ortadakı ağaca”. Elə bu arada üç dağ qoçu (keçisi) göründü. Antlıq atını sürüb düz əjdahanın yanına gəldi. Qoru-Təkin tərəfə baxanda gördü ki, o, bulağın (çəşmənin) başında yatıb. Əjdaha düz onun sinəsi üstünə yeriyirdi. Sarı Kulbaş bundan qorxub qılıncını çəkdi, əjdahanı öldürmək istədi. Əjdahaya dedi: “Nə edirsən? O, padşahdır; günahsız ola-ola onu bu acınacaqlı günə salıblar. Ona bir pislik etməyəsən deyə səni öldürərəm”¹⁴¹. Əjdaha dedi: “Narahat olam, o, günahsız və tərtəmizdir”. Dili ilə Qoru-Təkinin hər iki gözünü yaladı və o dəqiqə gözləri açıldı. Oradan sağ-salamat geri qayıtdılar. Evinə qayıdıb arvad-uşağını gördüyü vaxt, düşmənin gəldiyini və Buğra xanı əhatə etdiyini xəbər verdilər. Tez düşmənin üstünə yeridilər və onu darmadağın etdilər.

Qoru-Təkin atasını görüb başına gələnləri ona söylədi. Buğra xan cavabında dedi: “Bu qadını mənim üçün istədiyən gündən bilirdim ki, bir gün fitnə (bulqaq¹⁴²) fəsad salacaqdır. Amma sən mənim sözlərimə qulaq asmalısan. İndi isə bu qadının cəzasını necə istəyirsən, elə də ver”.

Qoru xan beş dayça gətirməyi əmr etdi. Qadını bir atın quyruğuna bağladılar. Sağ qolunu başqa bir atın quyruğuna, sol qolunu və ayaqlarını da beləliklə o biri ata bağladılar. Atları birdən qamçıladılar və beləcə bədəni parça-parça oldu. Bu haqda rəhmətlik Firdovsi belə demişdi:

“İlxıdan bir dayça gətirməyi əmr etdi. Onu iplə, qayışla boynundan keçirib atın belinə daş kimi bağladılar. Bu dayça kimi bərk qaçan bir heyvan görünməmişdi. Bu kinli hökmdar onu meydana çəkdi. Meydana bir neçə süvari göndərdi. Boynuna qayışdan kəmənd keçirdilər ki, dayça onu daim çəkə bilsin. Bir az sonra onu yerə atıb sürükləyəcəkdi. Bu (mənzərə) görənləri dəhşətə gətirirdi. Onu o qədər sürüklədi ki, vücudundakı dəri tamamilə soyuldu. İsti bədənindən qanlar axırdı. Canını beləcə əzab və işgəncə içində verdi. Zalımdan ədalət gözlənilirmi?”¹⁴³.

Qoru xan dedi: “Bundan sonra kim yalan danışıb böhtan desə, axırı belə olacaq”. Sonra Buğra xan oğluna dedi: “Artıq heç bir söz-söhbət və dedi-qodu olmasın deyə taxta çıx, padşahlıq sənin haqqındır. Qoru xan Karı Talasda taxta oturdu və yetmiş beş il padşahlıq etdi¹⁴⁴. Onun ölümündən sonra qohumu Oyunaq¹⁴⁵ Küləngdə¹⁴⁶ yeddi il padşahlıq etdi. Ondan sonra oğlu Arslan xan Küləngdə taxta çıxdı. Onun qırx Hacibi¹⁴⁷ Süvar ölkəsindən¹⁴⁸ aldığı Süvar adlı bir qulu var idi. O, çox hünərli, qəhrəman, qıvrıq və istiqanlı idi. Padşaha çox yaxın idi. Elə yaxın idi ki, bəylərin və vəzirlərin hüzurunda, padşahın qulağına söz deyə

bilərdi. Bir dəfə onun tərfi Xatunun (xanımın) qulağına çatdı və onun sərbəstliyindən və dikbaşlığından şaşırdı. Hacıblər və inaklar¹⁴⁹ ona qibtə edirdilər. Öz aralarında məsləhətləşib birlikdə padşaha belə dedilər: “Həmin bu Süvar padşah haqda çox pis fikirdədir. Səni öldürüb zorla padşahlığı ələ keçirəcək və sənin arvadını alacaq. Bütün bunları öyrənib gizlədə bilmədik”.

Kara Arslan xan Süvara iş tapşırıb bir yerə göndərdi və dedi: “Geri dönəndə onu parça-parça eləmək üçün sizə verirəm”.

Onlar getdilər, padşah da hərəmxanaya getdi. Böyük qadını olan (Mal?) Bal Xatun ilə Cevar (Gövhər) xatun ona canlıqla şərab içməyi arzulamaq üçün yanına gəldilər. Padşahı qəmgin və üzüntülü görüb səbəbini bilmək istədilər. Arslan xan Suvar haqqında öyrəndiklərini danışdı və dedi: “Qəlbim buna görə sıxılır. Sabah buraya qayıdanda buna görə sorğuya tutulacaq. Əgər deyilənlər doğru olsa, onu öldürəcəyəm”. Qadınlar da belə dedilər: “Sözün düzü, biz də hərdən ona həsəd aparır və onu xoşlamırıq, çünki, gizli-açıq hər sözü cəsərlə səndə deyirdi. Lakin o, qəhrəman və çəvik bir adamdır. Hər bir işin və qulluğun ğhdəsindən gözəl gəlirdi. Bütün adi vəzifələri və padşahlıq işlərini, yemək, içmək, at, atqır, dəvə kimi heyvanların yemlənməsini, pal-paltar, geyim işlərini çox gözəl görmüş, təşkil etmişdir. Ola bilər ki, onlar qibtə və kindən bu sözləri deyiblər. Əvvəlcə dərindən yoxlama və araşdırılma aparılmalıdır. Beləliklə, tərəflərin mövqeləri və bəliyi boşuna buraxılmasın. Yazıq günahsız ikən ona qibtə edənlərin yalanı ilə ölümə getməsin. Sonrakı peşmançılıq fayda verməz, sakit olmaq üçün diqqətlə davranmaq lazımdır”.

Kara Arslan bütün gecəni bu iş haqqında düşündü. Sabahı günəş doğanda baş xəcibinə xəbər verib dedi: “Mən Küyüklü Hisara¹⁵⁰ ova getmək istəyirdim. Amma onların (qadınlar) bir qədər nasaz olmaları buna yol vermədi. Siz özünüz (ova) gedin”. Onlar da padşahın əmri ilə getdilər.

Ertəsi gün Suvar gəldi. Kara Arslan elə etdi, Suvar onu görməsin. Bir gündən sonra ona xələt göndərib əmr etdi ki, Ananda¹⁵¹ və Yeni Kənd vilayətlərindən üç illik vergini gətirsin. Ona məşur və mal-qara verdi və bir çox başqa hədiyyələrlə yola saldı. Sonrakı günlərdə öz xəciblərinə və Suvara qarşı hiylə düşünürdü. Özünü ölmüş deyib bir tabuta uzandı, xəciblərə və Suvara xəbər göndərdi ki, bəs Qara Arslan ölmüşdür! Xəciblər bu xəbəri eşidib tez geri qayıtdılar və tələsik bir-biriləri ilə məsləhətləşməyə başladılar: “O bizimlə heç yaxşı davranmırdı, xoş üz göstərib etibar etməzdi, üstəlik, bizə olan inamı qırıb Suvara üstünlük verərdi. Onun yası bizim üçün bir gəlinin toyu kimidir”. Xanın qadınları ilə heç maraqlanmadılar, yalnız bir dəfə könülsüz yasa gəldilər. Arslan xanın xəzinələrini ələ keçirib öz aralarında bölüşdürdülər. Onun təbil və kosunu, bir də bayrağını ələ keçirdilər. (600 b). İkinci gün Suvar gəlib çıxdı. Böyük bir yas məclisi qurdu. Qadınların yanına gəlib ürəkdən ağladı, yandı. Onun ağı kimi dediyi şerlər hamını ağlatdı. Bu şerlərdə belə deyilirdi: “Ey padşah, çox heyflər olsun ki, sən bəylərini razı salmadın, indi onlar sənin ölümündən sonra evinə və uşaqlarına

kömək etmədilər, təbil və bayrağını evlərinə apardılar. İndi sən öləndən sonra mənim yaşamağımın nə faydası var? Səndən sonra düşmənlərinin sevinc dünyasını görməmək üçün özümü öldürəcəyəm”.

Onun bu ağlamağını, sızlamağını eşitcək Qara Arslan birdən əlləri ilə vurub tabutu qırdı və ayağa qalxdı. Qadınlar bundan qorxub dedilər: “Bir ölü necə oldu ki, canlandı!” və qaçdılar. Suvar qaçmadı və uca səslə dedi: “Sənə sədaqətim və bağlılığım bəlli oldu, məni də özünlə o biri dünyaya aparmaq üçün gəldin”. Qara Arslan onu bərk-bərk qucaqlayıb öpdü. Onun qəlbi sevinc və razılıqla dolu idi: “Uca Tanrı mənə yenidən dirilik bağışladı və həyata qayıtdı, sən heç qəm yemə”. Suvar çaşqınlıqla dedi: “Sən insanı belə necə imtahana çəkirsən?”. Padşah dedi: “İndi söhbət vaxtı deyil. Oğlanlarım İlarşan və Mahmud bütün yoman və xidmətçilərlə atlanıb getsinlər və qırx xəcibi tutub gətirsinlər”. Onları tutub padşahın hüzuruna gətirdilər. Bilmədən tutduqları işdən utanıb peşiman olmuş və gözlərini yerə dikmişdilər. Padşah qəzəblə qışqırdı: “Niyə gözləriniz yerə dikilmişdir?”. Onlar qorxudan çaşıb cavab verdilər ki: “Günahkar olduğumuzdan”.

Arslan xan əmr etdi: “Sizin Suvar haqqında dedikləriniz özünü zə qarşı çevrildi. Ondan mənə dediklərinizin hamısı öz murdar canınızda varmış. Bizim təbil və zurnamızı evinizə aparmısınız. Mən tabutdan çıxmaqda bir qədər geciksəydim, gəlib yetişən Suvar özünü öldürəcəkdə. İndi sizin etdiklərinizin cəzası ölümdür, yox olmaqdır”. Və onların öldürülməsini Suvara həvalə etdi. Suvar dedi: “Padşahın icazəsi ilə onları elə öldürüm ki, bütün düşmənlərə ibrət dərsi olsun”. Onları yol ayrıcına gətirməyi əmr etdi. İbrət olsun deyə öldürdülər, yəni gözlərini çıxardıb, qulaqlarını kəsdilər. Əl-ayaqlarını bədənlərindən ayıraraq yol boyunca düzdülər. Ölkənin müxtəlif yerlərindən bu matəmə gələn əhali və bəylər yol boyunca bunları görüb sarsıldılar. Arslan xanın hüzuruna gəlib gördüklərindən təəccübləndiklərini bildirdilər. Padşah bunu belə aydınlaşdırdı: “Onlar pis niyyətli adamlardı. Yalan yaymağa və nifaq salmağa çalışırdılar. Bu da əməllərinin cəzasıdır”.

Sonra Suvara dedi: “Sən özündən sonra gözəl ad qoydun. Hər yana yay ki, yer üzünü onların murdar canlarından qurtardı. Bir də yay ki, hər kim yalan danışmış, böhtan atmış, pislik etmək fikrinə düşərsə və padşaha əl qaldırmış olarsa, onu belə cəza gözləyir”.

Suvara Sibaşı (imarət i-leşker) rütbəsi verdi, naib və həcibliyi də ona tapşırırdı. Yetmiş il dövlətin başında durdu, xoşbəxtlik və böyüklüklə padşahlıq etdi.

Öz oğlu hələlik kiçik olduğundan əmisi oğlu Osman xan Küləngdə taxta çıxdı. On beş il padşahlıq etdi. Ölümündən sonra Əsli xan taxta çıxdı. Yaşlı və dünya görmüş bir adam idi və dünyanı ayların, illərin arşını ilə ölçmüşdü. Üç ildən sonra oğlu Şaban xan¹⁵² taxta çıxdı. Şaban xan iyirmi iki il padşahlıq etdi¹⁵³. Onun ölümündən sonra yerini oğlu Buran xan (Turan) tutdu. On səkkiz il padşahlıq etdi. Buran xanın ölümündən sonra onun yerinə oğlu Əli xan keçdi. O iyirmi il müddətində Mənd və Yenikənddə padşah oldu. Amuyə çayının bu tərəfində

otururdu. Amuyenin o biri tərəfində, Seyhun çayının sahilində çoxlu qəbilələr yaşayırdı. Onların böyükləri bir neçə bəy idi. Əli xan oğlu Qılınc Arslana qırx minə yaxın atlı çıxara bilən o yerləri idarə etməyi tapşırırdı. Yüz səksən yaşlı Biqdz Qardıçının ədalətindən çıxmadığıyla yerinə yetirsin. Oğlunun belinə bir qılınc bağlayıb dedi: “Qoy sinin adın Qılınc Arslan olsun!”.

Onlar Xorasana gəldilər, bir neçə il keçəndən sonra Qılınc Arslan həddi-buluğa çatmış bir gənc oldu. Hər gün günah işlər tutur və pis əməllər görürdü. Gecələr bəy qızlarının evlərinə girir və onları zorlayırdı. Bəylər artıq buna dözə bilmirdilər. Bu səbəbdən ona “Zalım şah Məlik” adı verdilər. Hamılıqla Atabəy Qardıçının yanına gəlib, ondan çoxlu şikayət etdilər. Qardıçı ona çox öyüd verdisə də, faydası olmadı. Nəhayət bəylər birləşib onu tutmaq qərarına gəldilər. Lakin Şah Məlik çayı keçib qaçdı və Biqdz Qardıçı da onun ardınca getdi.

Əli xanın hüzuruna gəlib oğlunun etdiklərini bir-bir ona danışdı və dedi: “Mənim öyüd-nəsihətlərimi eşitmədiyindən belə pis iş oldu (axı) o, uşaqdır”. Əli xan fikirləşdi ki, əgər oğlum bunları bilsə, yanıma gəlməmiş qaçar və ona görə də dedi: “Sən yalan deyirsən, bütün bu hadisələr sənə görə olub, o, axı uşaqdır”. Şah Məlik atasının belə sözlərini bilib tez gəldi, atına diz çökdürdü və atasının ayağını öpmək istədi. Atasını onun başına vurub dedi: “Bu bədbəxti tutun!”. Onu tutub zindana saldılar.

Əli xan Biqdz Qardıçını çağırıb üzr dilədi və belə dedi: “Bu uşağı zəncirləyib apar ver düşmənlərə, qoy onu istədikləri kimi öldürüb könüllərini şad etsinlər”.

Lakin gecə birlikdə bu vəziyyəti düşünüb məsləhətləşdilər: “Uşağı bu cür aparmaq yaxşı iş olmazdı. Üstəlik də düşməne vermək. Əgər onlar onu öldürsələr, çox loğalanacaqlar və etdiklərindən çəkinməyəcəklər. Onlat yatmış fitnəni oyadıb, buraya gələcək və sənənlə savaşıcaqlar. Uşağı hamının yanında zəncirləməyi əmr etdin. Ən yaxşısı budur ki, onu bu gün bir yerdə gizlət, mən də onların qəzəb və kinini yatırtmaq üçün oraya gedim və deyim ki, bəs Əli xan oğlunu tutdu və intiqamınızı almaqdan ötrü sizə təslim etmək üçün mənə verdi. İndi hər biriniz öz yerinizə keçin. Əgər məni dinləməsələr və tabelikdən çıxmasalar, heç olmasa, oğlun sağ qalar. Onu qoşunla göndər, güclə onları əyib itaət etdirsin, baş əydirsin”. (601 a). Bu fikir Əli xanı razı saldı. Biqdz Qardıçını bir qaçağan ərəb atına mindirib yola saldı. Oğlunu da o gecə gizlətdi.

Mərv, Sərxs və Fəramurzan tərəflərdəki oğuz qəbilələri və bəylər toplandılar. Bu bəylərin bir parası ayrılıb İran tərəfə getdi. Qardıçı Mərv sərhədlərində onlara çatdı və əhvalatı danışdı. Bəylər hamısı birlikdə dedilər: “Əli xan oğlunu öldürməyincə biz ona köç verməyəcəyik və öz yurdumuza da dönməyəcəyik”.

Bəylərin böyüyü Kınıq Qazıqurd¹⁵⁶ idi. Xorasan, Buşəng və Mərv şəhərlərinə (çapar) göndərilib üç illik vergi istədilər. Lakin adamlar boyun qaçıraraq dedilər: “Aranızdakı çəkişmə razılıqla qurtaranda və padşahımız bəlli olanda sizə

vergi verəcəyik”. Beləliklə, Amuyerinin hər iki tərəfində yaşayanlar və qəbilələr köç etdilər və Mövdakilərlə birləşmək üçün min nəfərlik süvari dəstəsi göndərdilər. Bu bəylərin arasında gecələyir və gizli sirlərin bilicisi Amiran-Kahin¹⁵⁶ adlı fakih vardı. Kınıq Qazıqurd ondan soruşdu ki, Əli xanla düşmənçiliyimizin axırı necə olacaq? O, bir saat düşündükdən sonra dedi: “Sizin içərinizdən ədaləti, doğruluğu, qorxmazlığı və əliaçıqlığı ilə tanınmış biri çıxacaq”.

Onların arasında Keraküçü Xocanın oğlu Toksurmuş İçi (Elçi?)¹⁵⁷ adlı çadır düzəldən bir usta var idi. Onun üç oğlu var idi: Ən böyüyü Dukak¹⁵⁸, ortancıl – Toğrul və kiçiyi Arslan. Bu adam o gecə yuxusunda görmüşdü ki, onun göbəyindən gövdəli və qollu budaqlı üç ağac çıxdı. Onların başı göyə dirənirdi, “Kökləri yerdə, budaqları göydə”.

Yuxusunu danışdığı Əmiran Kahin ona dedi: “Dinmə, heç kimə bu yuxunu və sirri söyləmə”. Sonra soruşdu: “Sənin neçə oğlun var?”. O, cavab verdi ki, üç oğlum var. Əmiran Kahin dedi: “Hər üçü padşah olacaq”. Kişi buna inanmırdı. Çox kasıb olmağına baxmayaraq, gedib əlində olan iki-üç çadırı satdı, bir neçə qoyun alıb, nəzir kimi payladı. Onun hər üç oğlu qorxmaz, dizibərk igid idilər. Hər cür ovu ustalıqla ovlayırdılar. Oğuz bəyləri onların məharətlə ov etmələrini görüb onları ov əmiri (əmir – i şıkar) təyin etdilər.

Bir dəfə bəylər Herat, Qəznə və Kirmana və Xorasanın başqa vilayətlərinə elçilər göndərib vergi istədilər. Söz yox, xalq bunu yerinə yetirmədi.

Toksurmuşun oğulları içərisində ən bacarıqlısı Toğrul idi. O, Kınıq Qazıqurda dedi: “Mənə bir qədər süvari verin, gedib mustofeyin (maliyyəçinin) vergisini toplayıb gətirim!”. Buna görə ona min döyüşçü verdilər. O, qabaqcadan hər yana elçilər göndərdi və soruşdu ki, nə üçün verginizi vermirsiniz, üzərində qarışqa və çəyirtkə kimi əsgər gəlir. Hər bir əsgərə iki dəşikli torbanı doldurmağı və atları bərk sürməyi əmr etdi. Torpaq dəşiklərdən töküldükcə elə toz-duman oldu ki, ətraf qaranlıqlaşdı, heç nə görünmədi. Elçilər daha da uca səsə qışqırdılar: “Sultan Toğrul saysız-hesabsız ordu ilə gəlir, sizi qırıb arvad-uşaqlarınızı əsir alacaq. Toğrul hər dayanacaqda çoxlu məşəl yandırmağı döyüşçülərə əmr etdi. Bu cür işlərdən hamının canına qorxu düşmüşdü. Xalq vergi verməyə razı oldu. Elçilər göndərdilər ki, qoşun getməsin, onlar vergi verəcəklər. Toğrul çoxlu mal, pul yığıb geri döndü. Onu belə bacarıqlı görüb yurd saldılar, çadır qurdular və onu özlərinə bəy (əmir) və şah etdilər.

Bu hay-küy vaxtı Biqdiz Qardıçı gəlib çıxdı. Oğuzlar Toğrulu artıq öz bəyləri seçmişdilər. Onu Toğrulun yanına gətirdilər. Toğrulun böyüklüyü və şöhrəti Qardıçıni heyrətə gətirdi. Toğrul dedi: “Səndən bir söz soruşacam, ancaq düzünü söylə”. O razılaşdı və Toğrul dedi: “Nə üçün buraya gəlmisən?” Qardıçı cavab verdi: “Əli xan Şah Məliki tutub intiqamınızı alarsınız deyə sizə təslim etmək üçün mənə verdi. İndi yoldadır. Carkənd vilayətində¹⁵⁹, tezliklə gəlir”. Toğrul dedi: “Əgər doğru deyirsənsə, məndən canını qurtaracaqsan, yox əgər yalansa mənim işgəncələrimdən öləcəksən”. Qardıçı qorxub hər şeyi olduğu kimi danışdı. Toğrul

Qardıcını tutub bir neçə nəfəri də onu qorumaq üçün qoydu. On altı min əsgəri orada qoyub əmr etdi ki, ehtiyatlı olub yerinizdən tərpənməyin. On dörd min döyüşçü seçib onun da altı minini sağ tərəfdəki iki dəfə arasında pusquda durmaq üçün qardaşı Dukakın ixtiyarına verdi. Altı min döyüşçünü də kiçik qardaşı Arslanın ixtiyarına verdi ki, o da sol tərəfdə pusqu qursun. Toğrul özü iki min əsgərlə iyirmi minlik Şah Məlik ordusu ilə qarşılaşdı. Toğrul geri çəkilib pusquda duranlara yaxınlaşınca, qardaşları pusqudan çıxaraq iyirmi min əsgəri dövrəyə alıb çoxunu qırdılar. Şah Məlikin bir çox tanınmış bəyləri ilə tutub qələbə sevinci ilə geri qayıtdılar. Şah Məlik qoşunun gözü qabağında iki parça böldülər. Toğrul dedi: “Kim padşah olmaq istəyirsə, gərək yaxşı qayda-qanun yaratsın. Şah Məlik pis hərəkətlərinin və çirkin davranışının, günahının cəzasını aldı”.

Əli xan Toğrulun sultan olduğu, Şah Məliyi öldürdüyü xəbərini eşidib qəm-kədərdən xəstələndi və iki il sonra vəfat etdi. Bu səltənət Toğrula qaldı. Ətrafdakı bütün ölkələrə elçilər göndərdi. Ədalət, doğruluq və yaxşılıq üstündə bir dövlət qurdu. O, dünyanın hər yerindən vergi toplayardı.

Böyük qardaşı Dukakı Qəznəyə və o yerlərə hökmdarlıq etməyə göndərdi. Kiçik qardaşı Arslan şahı Ruma və onunla qonşu ölkələrə bəy təyin etdi. O, ermənilər ölkəsinə gəldi və bəylərindən biri olan İl Arslan şahı ermənilər ölkəsinə bəy təyin etdi. Gürcü ölkəsinin vergisini toplamağı da ona tapşırırdı ki, sultan Qızıl Arslanın xəzinəsinə göndərsin¹⁶⁰.

O, Ruma getdi, vuruşub bütün Rum ölkəsinə tutdu. Hər il Mərvə, qardaşı Sultan Toğrula vergi göndərirdi. O, iyirmi il, peyğəmbərimiz (Məhəmməd) əleyhissəlamın peyğəmbətliyinə qədər padşahlıq etdi. O, öləndən sonra qardaşı (Dukak) yerinə keçdi. Yeddi il padşahlıq etdi. O, ölüncə (Tokuz Yavku) padşah etdilər. Bu bir uyğur adıdır. O, on iki il padşahlıq etdi.

Əsilzadə (Saman Yavqunu) Məvərrnəhrdə ondan sonra taxta oturdular. Samanilər tarixində ona Saman Xuda deyirdilər və bütün samanilərin ulu babasıdır¹⁶¹.

(601 b) ondan sonra (Ağım Yavqu) bir il padşahlıq elədi. Ondən sonra Kəkəm Yavqun oldu. O, hələ uşaq idi. Bu məmləkətin Qara Şit adlı bir düşməni var idi. Dövlətin idarəsi üçün lazımı hökmləri bəylər verirdi. Birdən Qara Şit qoşun toplayıb ağır vuruşmaya başladı. Kəkəm Yavqu ağır çətinliklərlə rastlaşdı. Düşmənlər ta evinin qarısına qədər hər yeri talan etdilər. Beşikdəki körpə qardaşını əsir aldılar və qənimət toplamaqla başları qarışdı.

Kəkəm Yavqunun ordusu yenidən gücləndi, qeyrət, mərdlik və istəklə qadın və kişilər toplanıb Qara Şitin ardınca getdilər. Onlara çatıb, darmadağın edib geri qayıtdılar. Haqq ədalətlə padşahlıq işləri ilə məşğul oldular. Bir neçə ildən sonra əsir alınmış kiçik qardaş böyük qardaşına belə xəbər göndərdi: “Mən artıq böyümüşəm və həddi buluğa çatmışam. Qoşun göndərmək lazımdır. Onların köməyi ilə üstün gəlib bunlardan xilas olaram”. Kəkəm Yavqu oraya ordu göndərdi və bu ordu Qara Şitin qoşunları ilə qarşılaşdı. Orada Kəkəm Yavqunun

qardaşına Sərənk adı¹⁶² vermişdilər. Onların arasından çıxıb qardaşının qoşununa qoşuldu. Ordular qarşılaşınca aralarında böyük vuruşma oldu. Hər iki tərəfdən çoxlu ölən və yaralananlar oldu. Axırda hər iki tərəf geri çəkildi. Sərəng ordunun qərargahına gəlib qardaşının qulluğunda yer öpdü və başına gələnləri danışdı. O dedi: “Mən orada sərhənclik və ev-eşik ağası vəzifəsi vermişdilər”. Kökəm Yavqu dedi: “Burada da o işləri gör”.

Kökəm Yavqu iyirmi il padşahlıq edib qəflətən öldü. Sərəng qardaşının cəsədini bir tabuta qoyub bir il xəstə adı ilə saxladı və qapıları qoruyaraq ölkənin işlərini idarə edirdi. Bir ildən sonra ölkənin bəyləri toplanıb Sərəngin yanına gəldilər və dedilər: “Bir ildir sən hökmranlıq edirsən, qardaşın sağdırsa onu bizə göstər. Yox, əgər ölübsə daha niyə gizlədirsən? Sən özün taxta çıxmalısən”.

Sərəng onun padşah olmasına onların razı olduqlarını görüb ağladı və dedi: “Qardaşım bir ildir ki, ölmüşdür. Ölkəmizin düşməni çox olduğundan, bu işin açılmağını istəməmişəm”.

Sonra qardaşını üzə çıxarıb dəfn etdilər və özü də padşah oldu. Öləndən sonra oğlu Səbuk Təkin padşah oldu. Ondən sonra Qayı nəslindən¹⁶³ olan oğlu Mahmud Səbuk Təkin hökmranlıq edirdi. O on doqquz... idi və ...il taxtda olmuşdu. Hindistanın bəzi şəhərlərini tutmuşdu. Onun tarixçəsidə əvvəl geniş verilmişdi.

(641 a) Ondən sonra oğlu Məsud padşah oldu. Qış mövsümündə qışlamaq üçün Gurgan və Mazandarana gəldi. Sultan Toğrulun yaxınları və qohumları, Kınıq Səlcuq və Çağrı bəy Davudun övladları və törəmələri Mərv, Bəlx və Herat vilayətlərini tutdular. Sultan Məsud onlardan vergi istəyəndə vermədilər və dedilər: “Biz ancaq özümüzə olanlara vergi veririk, çünki biz padşah nəslindənik”. Məsud şah qışlamaq üçün Gurgan və Mazandarana gedəndə Çağrı bəy Davud Mahmudilərin əsas şəhəri olan Qəznəni almaq üçün tədbirlər töküdü. Məsud bunu bilən kimi 30 min atlı ilə Mərvi mühasirəyə aldı. Kınıq Səlcuqun oğulları kömək üçün elçilər göndərdilər. Kəfən geyinib biz sənə tabeyik dedilər və Məsuda tuzqu və taqar¹⁶⁴ vergisi göndərdilər. (Çağrı bəy Davud) elçi və xəbərçi göndərib buyurdu: “Diqqətlə öyrənin görün Məsudun düşərgəsi haradadır və nə vəziyyətdədir”. Onlar hər şeyi yaxşıca öyrəniş gördüklərini yerli-yataqlı danışdılar. Çağrı bəy hət qarıya altdən geyinib üstədən qıfıllanmış 100 süvari qoydu və buyurdu: “Gecə yarısı namaz vaxtı ayıq olun, birlikdə düşməni üzünə gecə hücumu edəcəyik”.

Gecə müəzzin “Ey Davud, səni yer üzündə özümüə xəlifə etdik” ayəsini oxudu. Davud bunun nə demək olduğunu soruşdu. Mənasını öyrəndikdən sonra özü üçün bunun yaxşı olduğunu anladı və bir də qulaq adı. Hafiz deyirdi: “Allahım! Sən istədiyini yüksəldirsən, istədiyini isə yerə yıxırsən. Xeyir-bərəkət sənə əlindəndir. Sən hər şeyə qadirsən”.

Davud bu ayənin də mənasını bilmək istədi. Onu da xeyirli sandı, ürəkləndi və cəsəti artdı. Qardaşı Çağrı bəylə¹⁶⁵ sözləşəndən sonra birlikdə ürək

arxayınlığı və təmiz qəlblə şəhərdən çıxıb bir neçə yerdən düşmən üzərinə yeridilər. Döyüşçülər bir anda Məsudu tutub Davudun hüzuruna gətirdilər və təslim etdilər¹⁶⁶.

Səlcuq türk padşahlarına çadır düzəldən Keraküçü Xocanın oğlu Toskurmuşun nəslindən olub Kınıq biyundan idi. Nuştəkin Qarça da Sultan Məhəmməd Xarəzmşahın uzaq əcdadı olub, Oğuz boyunun Beqdim övladlarından idi. Nuştəkin Səlcuq sultanlarının qulluğunda olanlar arasında idi¹⁶⁷.

Oğuz soyundan olan padşahlar beş övladın törəmələridir: Kayı, Yazır, Eymur, Avşar və Beqdili. Padşah yalnız bu boylardan olmuşdur¹⁶⁸.

Şah Məlikin bəylərindən olan Kınıq Qazıqurdun Salvur Dingli bəy adlı bir nökrəri vardı. Deyirlər ki, Şah Məlik məğlub olan vaxt bütün Oğuz bəyləri Mərvdə toplaşdılar. Salvur öz qəbiləsindən olan on min atlı ilə köç edib Xorasan sərhədinə gəldi və Kuhistan, Təbas və İsfəhan tərəfləri uzun müddət talan etdi. Nəhayət səlcuqlar bu ölkələri tutanda Salvur onlarla birləşdi və uzun müddət onlara kömək etdi. Axırda onun övladları fars tərəfə getdilər və o ölkəni aldılar. Tarixdə Salqurilər adlanan fars atabəyləri onların nəslindəndirlər¹⁶⁹.

Adı olan digər Oğuz bəyi min atlı ilə Ceyhunun o tayında yurd salmışdı. Qışlamaq və yaylamq üçün Balkan dağlarına və eləcə də Xarəzm sərgədlərinə gedirdi. Kutluq bəy və Qazan bəy¹⁷⁰ onun övladlarıdır. Onların nəslİ hələ də davam edir.

Rum türkmənləri Karamanlar, Əşrəflər və digər türkmənlər, Səlcuq sultanı Toğrul Ruma getdiyi vaxt onunla olan həmin iyirmi min türkmənlərdəndir.

Toğrul geri qayıdanda onlar orada qalıb yurd salmışlar. Onların bəyi və başçısı Kınıq soyundan olan Arslan idi.

Bundan əlavə, Oğuzlar parçalanıb dağılanda şah Məlikin Yazır boyundan olan bir bəyi və Əli xanın oğulları... Yazır tərəfə getdilər. Onlar Hisar dağını¹⁷¹ özləri üçün yurd və məskən seçdilər və orada bünövrə saldılar. Onların nəvə-nəticələri hələ də orada yaşayırlar.

Allahın köməyi ilə Oğuz və nəslinin, eləcə də türk sultanlarının anılması tamamlandı.

ŞƏRHLƏR

Ön söz

¹Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М., Соч., 1963; yenə onun: Очерк истории туркменского народа. - М., Соч. т. II, ч. 1, 1963; yenə onun: Султан Синдjar и гузы (по поводу статьи Иностранцева К. А.) - М., Соч. т. II, ч. II, 1964.

²Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Перевод с персидского Хетагурова Л. А. – М. Л., т. I, кн. 1, 1952.

³Dietz F. Der Neuentdeckte oughusisme Cyklop. – Halle und Berlin, 1815.

- ⁴Радлов В. В. К. вопросу об уйгурах. (Приложение к 70 тому Записок АН, № 2, - СПб., 1893, с. 21 – 28) və onun digər əsərləri.
- ⁵Бартольд В. В. Турецкий эпос и Кавказ. – М.,
- ⁶Riza Nour. Oughous-name. Eropée turgue. – Aleksandrie, 1928.
- ⁷Pellot P. Sur la legende d'Oguz-Khan et ecriture ouigure. Toung Pao, XXVII,, 1930, 4 – 5, 248 – 538.
- ⁸Bang W., Pachmati G. R. Die legende von Oghuz-Kaghan. – SPAW. Phil-hist. Kl., XXV, 1932, 1- 44 Türkçəyə tərcümə edəni M. Ergin. Oguz Kagan destanı, İstanbul, 1970.
- ⁹Orkun H. W. Oguzlara dair. – Ankara, 1935.
- ¹⁰Щербак А. М., Огуз-наме. – М., 1959.
- ¹¹Eraslan Kemal. Manzum Oguzname. – İstanbul, 1976.
- ¹²Копонов А. Н. Введение к «Родословной туркмен». Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. —М. —Л., 1958, с. 22, 82 и сл. Bundan sonra: РТ.
- ¹³Бартольд В. В — М., Соч., т. VIII, с. 270—310.
- ¹⁴Стори Ч, А. Персидская литература. Библиографический обзор. Пер. с английского Ю. Э. Брегея — М., ч. I, 1972, с. 305. Bundan sonra: Стори.
- ¹⁵Петрушевский И. П. Рашид ад - Дни и его исторический труд. V кн.: Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М. — Л., т. I, 1952, с. 25
- ¹⁶Mahmud Kaşqari. Divan-i luğat it-türk.
- ¹⁷“Oğuznamə”. Topqarı kitabxanası (Bağdad Köşkü fondu), № 282. “Məcmue-yi hafiz Əbru” toplusunda.
- ¹⁸Ehtimal ki, burada əlyazmasını köçürən katib səhifələrin nömrələrini qarışdırmışdır. Belə ki, sonuncudan əvvəlki vərəq 601 b rəqəmi ilə nömrələnmişdir.
- ¹⁹Бернштам А. Н. Историческая легенда об Огуз-кагане. — советская этнография, 1935, № 6, с. 33. Bundan sonra: Бернштам А. Н. Göstərilən əsəri.
- ²⁰Oğuzun Çin mənbələrindəki Mode ilə eyniləşdirilməsi barədə N. Y. Biçürin müfəssəl yazmışdır: Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. —М. —Л., т. 1, 1950, с. 225—226. Həmçinin, bax: Короглы Х. Огузский героический эпос. —М., 1976, с. 15, 44—45, 78—79.
- ²¹Bernştam A. N. Göstərilən əsəri, səh. 42—43.
- ²²Əd-Dəvadari. Dürər ət-tican və qürər tavarix əz-zəman (İstanbuldakı Süleymaniyyə kitabxanası əlyazması, № 523, 202 a-b vərəqləri). Bundan sonra: əd-Dəvadari.
- ²³Raşid ad-Din. Сборник летописей, т. 1, кн. 1, с. 80—91.

Oğuznamə

¹Olcaı (Ulcaı) adı “Cami ət-təvarix”də (s. 80, 81, 153) Bulca (Əbulca), Əbul-Qazidə (s. 39.) Amulca kimi qeyd edilir. Müasir şəxс adı Ulcatayla müqayisə edin.

²Ortak və Kurtak. Hər iki məntəqə Balxaş gölündən şimal-qərbdə, Temiz və Kara-Sor gölləri arasında Akmolinsk-Karkaralinsk xəttində, Sarı-su, Çapan-su və Manaka çayları arasında yerləşir. Teymurun yürüşləri ilə əlaqədar xatırlanır (Şami. Zəfərnəmə, 1, c 470). Ç. Ç. Valixanova görə (Сообр. соч., 1, c. 647) —Urtak (Ortak) və Kortak (Kertak) —Mərkəzi Qazaxıstanda, Betnak-Dal çölündən şimalda yerləşən dağdır.

³İnanc şəhəri (Yafenc) Qazaxıstanın Semipalatinsk vilayətində, Ayaquz çayı üzərindəki Ayaquz şəhərinin yaxınlığında, yaxud onun yerində olmuşdur. Mahmud Kaşqarida (1,59) “Çay adıdır”; Yaqutda (III, 375): “Yafenc İli yaxınlığında şəhərdir”. Cüveynidə (ingiliscə nəşri, I, 356) şəhərin adı Yafənc kimi oxunur və türkcə Yananc (Yanancı) kimi tələffüz olunur. Türkcə yapınca və çapanla müqayisə edin.

⁴Borsuk, Barsuq (Böyük və Kiçik) adlanan yer (qumluq) Muqocar massivindən cənub şərqdə yerləşir və Aral sahillərinə qədər gəlib çatır. Ç. Ç. Valixanova görə (1, 648) Borsuk qumluqları Çelkar dəmir yol stansiyası ilə Aral arasındadır.

⁵Talas (ər, Taraz) — Qırğızıstanda şəhər və eyni adlı çayın vadisi. Karı Sayram (indiki Sayram) — Çimkəntin 12 kilometrliyində eyniadlı çayın sahilində kənd. Bax: P. P. İvanov. Сайрам. Сб. Туркистанского восточного института. — Ташкент, 1923, с. 46—56.

⁶Kunçi (Kundji, Kunci, Qoyunçi) — Ordanın oğlu, Cucinin nəvəsi, Çingiz xanın nəticəsi. Xubilay xaqanla mübarizəsində Kayduya kömək etmişdir. Elxanilər-Arquon və Qazanla dostluq münasibətlərində olmuşdur.

⁷Kaydu (monqolca Xaydu) — Kaşinin oğlu, Ugedeyin nəvəsi, Çingiz xanın nəticəsi. 1261 — 1301-ci illərdə Orta Asiyanın şərq hissəsində hakimiyyət sürmüşdür.

⁸Yavqu (Yabqu, Yafqu) — qərb türklərində baş hökmdar titulu (DTc, 222, 223, 249). Rəşidəddin İsmaililər haqqında fəsilə (Daneşpəjuhun nəşri, Tehran, s 220) bu titullar “Çəfqa, Cübbə” şəklində verilir. Əbu-l-Qazidə titulları Bakuy (Yakuy olmalıdır) kimi yazılır. Mahmud Kaşqaridə Cəfqa-kəndxuda, subaşi deməkdir. Bu ləqəb, ümumən, “başçı, rəis”, başqa sözlə —padşahdan tutmuş kəndxudaya qədər bütün fəxslər mənasına uyğun gəlir. Rəşidəddində (I, 1, s. 81): “Bütün tayfalar üzərində hökmranlıq edən adam”. Əbu-l-Qazidə(39): ilin ağsaqqalı (il uluğu).

⁹“Cami ət-təvarix”ə görə (c. I, kitab 1, s 76, 77, 81). Oğuzun əmiləri Or xan, Kür xan və Küz xan idi. Əbu-l-Qaziyə görə isə onlar Ur xan, Gur xan və Kır xan adlanırdılar.

¹⁰Oğuzun anasının adı Ay-Kaqan idi (bax: Riza Hyp, s. 15, Şerbak A. M., s. 22).

¹¹Bu döyüş haqqında bax, həmçinin Əbu-l-Qazi (s. 42). Burada öldürülənlər arasında Oğuzun sonuncu arvadının atası Or xan yoxdur.

¹²“Cami ət-təvarix”də (s. 83): “Oğuz qalib gəldi, Talas və Saramdan Buxarayadək olan vilayəti zəbt etdi”.

Qaraqurum şəhərini Ugedey xan uyğurların qədim paytaxtı Qara balqosunun yaxınlığında saldırmışdı. Qaraqurum deyilən yer adı (Xanqay dağları rayonunda Selenqa çayının sağ qolu Orxan çayının yuxarı axarında) əvvəllər də mövcud olmuşdur. Qurum “qara qaya və qala” deməkdir (bax: “Dorfer”, III, 460).

¹³Tuqla çayı — Kentey dağlarından başlayıb Selenqaya qovuşan Tola çayıdır (Moqolların gizli tarixində — Tuula).

¹⁴Ad “moval” kimi təsbit olunur. Əbü-l-Qazidə Oğuzun babasının adı Moqul (A. Tumanskinin tərcüməsi c 10); Moqol (A. N. Kononovun tərcüməsi, s. 40; hərçənd, A. N. Kononov yazır ki, “fonetik baxımdan “moqul” yazmaq daha yaxşı olardı) kimi verilir. Beləliklə, Əbü-l-Qazidə söhbət Moqol xandan gedir. O, həmçinin, yazır (s. 76): “O vaxtlar özbəkləri moqol adlandırırdılar”. İkinci halda “Moval”, Rubruka görə (s. 92, 113 və i. a.) moal, moqal, moqol — tayfa adıdır (monqolca “monqol”un türk formasıdır).

Plano Karpini ilə müqayisə et: “Su-moqol — su monqolları”. Müfəssəl məlumat üçün bax: Д. Банзаров. О происхождении имени «монгол».. Соч., — М. 1955, с. 167—174.

¹⁵Oğuz haqqında şifahi rəvayətlərdə bu təfərrüat yoxdur.

¹⁶Başqa bir yerdə (“Cami ət — təvarix”, 1, 1, 83, 84) Rəşidəddin yazır ki, uyğur türk dilində “birləşmək və yardım etmək” deməkdir və Oğuz “ona qoşulan və onunla əlbir olanlara uyğur adı verdi. Bu, türk sözüdür və farca mənası belədir: o, bizə qoşulmuş, kömək və həmrəylik göstərmişdir”.

Sözün etimologiyasına dair fikirlərlə əlaqədar bax A. A. Semyonovun “Cami ət — təvarix”ə şərhlərinə (I, 1, s 84, qeyd 1) A. N. Kononova (s. 84— 85, qeyd 35). Burada zəruri ədəbiyyat da verilmişdir.

¹⁷Kanqlı (kanq sözündən) və kanlı (kan sözündən) arabalı, yəni arabası olanlar anlamını bildirir. Bax: Taçata sözlüğü (IV, 2234)—kanlı (kanqlı) —araba; DTS (s. 418, 419); kanqa, kanqlı — araba; В. А. Гордлевски (Государство Сельджукидов, с. 128) çağdaş Anadolu türklərinin arasında kanlı (araba) sözünün işləndiyini qeyd edir. s. Jö Malov (Памятники, с. 411) kanlının mənasını “minik” kimi vermişdir. Bax həmçinin: В. В. Бартольд. О колесном и верховом движении в Средней Азии, Соч., IV, 406-408.

¹⁸İl olmaq — öz üzərində hakimiyyəti tanımaq, dövlətin tərkib hissəsi, vassal, müttəfiq olmaq.

¹⁹Çox ehtimal ki, İkariyyə Pamirdəki Zorkul gölü, Vahan-dərya və Ağsu çayları arasında yerləşən vilayətin adı idi.

²⁰Yəqin ki, söhbət Pənc çayından gedir.

²¹Sınmi (Tinesi) Oğul Yağma xan Göytürk kitabələrindəki Kəşmir hökmdarı Tinesi oğlu Yadiqmadır. Ehtimal ki, Tinesi Çin dilindəki Tien-izi — “Allahın oğlu” sözündəndir. Bax: K. Yan, s 21. Ehtimal ki, Oğuzun Kəşmirə yürüşü zamanı burada yağma adlı qüdrətli tayfa yaşayırmış.

²²Mətnə “Çin” bütövlükdə ölkənin adı kimi çəkilir. Maçin (Manzi) - isə Cənubi Çin mənasını bildirir. “Cami ət-təvərix”də (I, 1, s 160) deyilir ki, Sübedey Bahadurun qardaşı oğlunu “Bayanla birlikdə ordunun əmiri kimi moñqolların Nankiyas adlandırdıqları Çin və Maçin ölkələrini zəbt etməyə göndərmişdilər” və “onlar oraya getdilər və yeddi il ərzində Nankiyas vilayətini bütünlüklə tutdular” (I, 1, s 188).

²³Türkan — İrtışın qollarından biri., Ehtimal ki, bu dağlar Cünqariya Alatausunun qollarıdır.

²⁴Əgər Balxaş gölü — Cünqariya Alatausu — Sasıkkol və Alakol gölləri arasındakı ərazi İnal xanın ölkəsi adlanırdısa, onda, ehtimal ki, bu Yenisey qırğızlarının ölkəsi idi.

²⁵Ola bilər ki, burada adları mənbələrdə başqurdlarla yanaşı çəkilən kəlarlar nəzərdə tutulur: Bax: həddud, 318—319. Cüveyni (ingiliscə tərc., I, s 270). Rəşidəddin (I, 1, s, 66, 73, 103).

²⁶Kara Şit Yavqı Kara Şit Yağı (Yavqu) da ola bilər. Əbü-l-Qazidə (s. 69): “Oğuz ilinin Kara Şit adlı bir düşməni var idi”. Şit haqqında bax: P. Qolden I, s, 173, 174.

²⁷Belə çıxır ki, Oğuzun adında “xeyirxah” anlayışı da vardır.

²⁸Qara Süluk uyğur “Oğuznamə”sində (M. Şərbak, s. 56). Uluq Turuq adlanır.

²⁹Buna bənzər rəvayət yakuqlarda da var. Bax: A. П. Окладников. Якуты. —М., 1955, с. 354.

³⁰ “Cami ət-təvərix”ə görə (Berezin İ. N., s. 18, 19; I, 1, s. 84). Oğuz 17 il ərzində İt Barak tayfası ilə iki dəfə müharibə aparmışdır. Əbü-l-Qazi (s. 43, 45) nəql edir ki, Oğuz hökmdarı İt Barak xan adlanan il ilə vuruşmuşdur. A. M. Şərbaka görə (s. 58). İt Barak — “Şamanların minib göyə qalxdıqları uzun qıllı itdir”. Bu ölkənin harada yerləşdiyi barədə qəti bir söz demək çətindir. Plano Karpini (с. 48, 72) yazır ki, “Okean üzərində hansısa bir ölkə var. Orada bədhəybət varlıqlar tapmışlar. Bizə deyildiyi kimi, onlar hər cəhətdən insana bənzəyirdilər, başları adam başı idi, üzləri isə it sifətinə oxşayırdı”. Bu xalqın “it sifəti var” və onlar “samodilərin arxasında, Okeanın sahillərində səhrada yaşayırlar” (İohann de Halanofontibus, s 15), Qafqaz dağları zonasında “maraldan bərk qaçan” belə adam — itlərin yarım it, yarım adamların olduğunu təsdiq edir. İt başlı ulus haqqında əfsanəyə dair həmçinin Əbdül Qadir İnanın qeydinə (s. 194) və A. N. Kononovun şərhlərinə (s, 88, qeyd 44) bax.

³¹Burada Volqanın deltası nəzərdə tutula bilər. Əbü-l-Qazidə (с. 43): «Vuruşmanın getdiyi yerin qarşı tərəfində iki böyük çay axırdı (Oğuz xan) bir neçə gün bu iki çayın arasında qalıb, qaçıb dağılışan ordusunun qalıqlarını topladı”.

³²Marko—Polo Qaranlıq Ölkəni Sibir ərazisində (Ural, Tura və Ob çayları arasındakı ərazidə) yerləşdirir, hər halda, bu yer Ural dağlarından şimal-şərqdədir. İbn Bəttutə (s. 11, 398 və i. a.) xəbər verir ki, Qaranlıq Ölkəyə Bulqarlar Ölkəsindən keçib getmək olar. Buradan Qaranlıq Ölkəyə it qoşumu ilə 40 günlük yoldur.

³³Buna bənzər süjet Marko Polo (s. 166) tərəfindən də qeydə alınmışdır, “Tatarlar buraya (yəni Qaranlıq Ölkəyə —R. Ş.) bax belə gəlirlər: onlar buraya qulunlu madyanlarla gəlir, qulunları sərhəddə qoyurlar ki, madyanlar öz qulunlarının yanına qayıtsınlar. Onlar yola insanlardan yaxşı bələddirlər, Belə ki, tatarlar madyanlarda bura gəlir, qulunları isə arxada qoyurlar. Burada əllərinə keçəni qarət etdikdən sonra geri qayıdırlar, madyanlar öz qulunlarına doğru gedir və öz yollarını yaxşı tanıyırlar”.

³⁴Süjet Nizaminin “İskəndərnamə” poemasına keçmişdir.

³⁵Mətnə bu ölkənin adı çəkilmir. Çox ehtimal ki, bu, Volqanın aşağı axarı ilə Qafqazın dağətəyi yerləri arasındakı torpaqlardır (ola bilər ki, Kalmikiyadır).

³⁶Atıl (Adil, İtil, İdil) — Volqanın türkcə adı.

³⁷Şixnə (Şihnə) — şəhər komendantı, qarnizon rəisi (şihnə ərəbcə qarnizon deməkdir) mənalırına müvafiq gələn vəzifə. Bu vəzifəni daşıyan şəxs şəhərin təhlükəsizliyi və əmin-amanlığı üçün cavabdeh idi.

³⁸Yarlıq (türk-monqolca — “sərəncam, əmr”) — xanların verdiyi yazılı fərman. Yarlıqlar, əsasən, toxunulmazlıq və imtiyazlar haqqında fərmanlar idi. Payıza hökmdarın adından mandat kimi verilən üstü imzalı lövhəcik. Yol buraxılışı kimi istifadə olunan payızanın sahibi onun vasitəsilə özünə lazım olan hər şeyi ala bilərdi. -Tapşırığın vacibliyindən asılı olaraq, payıza qızıldan, gümüşdən, çuqundan, bürüncdən və taxtadan ola bilərdi.

³⁹Alafa — döyüşçülərin azuqəsi və atlar üçün yem. Ulufa — döyüşçülərin təminatı və məvacibi.

⁴⁰Mətnə ad buraxılmışdır. “Oğuznamə” əsasında bərpa edilmişdir. Addakı hər üç söz bu və ya digər şəxsin qeyri-adi bacarıqlarının təzahür etdiyi müəyyən şəraitlə bilavasitə bağlıdır. Barmakluq Cosun Billikin əlamətdar keyfiyyəti qəsb edilmiş qəniməti daşəmaq vasitəsi axtarılıb tapmaq fərsəti idi. Bütövlükdə “Barmakluq Cosun Billik” birləşməsi ehtimal ki, “əlüstü bilən (işin mahiyyətinə baş vuran) deməkdir. Bax: A. M. Şerbak. Oquz-name. —M., 1959, s 52, 96.

⁴¹Mətnə uqruk — düşərgə, hökmdarın daşınar əmlakı və ailəsi.

⁴²Oğuzun atının itməsi “Oğuznamə”nin uyğur versiyasında əksini tapmışdır. A. M. Şerbak (s. 47—48). Oğuz Kaqan dastanı (c. 9—10).

⁴³Şabəran (Şabran) — xarabaları Azərbaycan Respublikası, Dəvəçi rayonunun Şahnəzərli kəndinin yaxınlığında qalan orta əsr şəhəridir.

⁴⁴Şamaxı hələ uzun müddət xaraba qaldı və yalnız Şirvanşah Qubadın (1043—1049) hökmrənliyi vaxtında Oğuzlar Şirvan torpaqlarından xeyli cənubda yürüş keçirməklə məşğul olub, Şirvana nəzarəti zəiflətdikdə “Yəzidiyyə (Şamaxı) şəhərinin ətrafına yonulmuş daşlardan möhkəm divar çəkildi və türk-Oğuzların qorxusundan ona dəmir qarı qoyuldu”. Bax: В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. — М., 1963, с. 56.

⁴⁵Sabalən (Sevalan) — Ərdəbil yaxınlığında dağ.

⁴⁶Alatağ və Ağdibəri dağları Van gölündən (Türkiyə) cənubdadır.

⁴⁷Ucan (Uçan) — Cənubi Azərbaycanda şəhər.

⁴⁸Bu parça sonradan əlavə olunmuşdur və “Azərbaycan” toponiminin etimologiyası qondarmadır.

⁴⁹Diyarbəkr — Van gölündən cənubda şəhər.

⁵⁰Şam məfhumuna Van, Bitlis, Urfa, Mərdin, Antep, Xitay (müasir Türkiyə) şəhərləri və ətrafları və Suriyanın şimal hissəsi daxil idi.

⁵¹İrbil və Mosul — İraqın şimalında şəhərlər.

⁵²Rakka — Suriyanın şimalında şəhər.

⁵³Antakiya — Türkiyədə, İskəndərundan cənubda şəhər. A. Z. Validovun məlumatına görə (s. 91, qeyd 257 a), Oğuzlar Antakiyanı “Batak Şəhr” adlandırırdılar. Onlar buraya elliklə köçmüşdülər. Onların başçıları (bəyləri) isə o həndəvərdəki Bəy Dağları deyilən dağlarda yaşayırdılar. Burada, əsasən, qarlıq tayfaları yaşayırdı.

⁵⁴Təkfür - Yəqin ki, söhbət Bizans imperatorundan gedir.

⁵⁵Qoşunun avanqard (mankala) dəstəsinin ardınca gələn hissəsi keçələ yaxud keçilə adlanırdı.

⁵⁶Ordunun şəhərdən kənara çıxarılması bütün türk sülalələrində müşahidə olunur. Qoşun şəhərə ancaq əhali üsyan qaldırıqda yeridilir.

⁵⁷Söhbət Aralıq dənizindən gedir.

⁵⁸Tağar — 1) ordunu ərzaqla təmin etmək üçün rəiyyətdən yığılan natural vergi; 2) taxıl çəkmək üçün ölçü vahidi. 100 Təbriz məninə (295 kq) bərabər idi.

⁵⁹Oğuz su sərhədlərindən danışıq yolları üstündəki hansısa çayları (məsələn, Fərat), yaxud Bosfor və Dardanell boğazlarını, Od dedikdə isə Bizans neft mərmilərini nəzərdə tuturdu.

⁶⁰Haqqında söhbət gedən hadisələr Kiçik Asiya və Suriya (Şam) ərazisində ayrı-ayrı müstəqil müsəlman əmirliklərinin və səlibçi torpaqlarının mövcud olduğu XI—XII əsrlərdə baş vermişdir.

⁶¹Xarvar — hərfi mənada “eşşək yükü” deməkdir. XIII əsrdə 80 kq-a bərabər id.

⁶²Quta—Dəməşqi əhatə edən geniş bağ sahəsi belə adlanır.

⁶³Xəlil (Xebron) — Fələstində şəhər (Qüdsün cənubunda). Əfsanəyə görə İbrahim, İshaq və Yaqub peyğəmbərlərin qəbri buradadır.

⁶⁴Bəəlbək (Heliopol) — Livanda qədim şəhər. Eramızın əvvəlində burada günəş məbədi var idi. Roma hakimiyyəti dövründə burada Vakx (Baxus) məbədləri də mövcud olmuşdur.

⁶⁵Oğuzun Ruma, Suriya və Misirə yürüsləri “Oğuznamə”də əksini tapmışdır (Bax: A. M. Şerbak, s. 54, 55, V. Banq və Q. Rəhməti, (s. 11, 12, 26, 27).

⁶⁶Burada söhbət ancaq İsfahandan cənubda yerləşən Lur (Luristan) dağlarından gedə bilər.

⁶⁷Dəməvənd dağı (hündürlüyü 5604 m) Tehranın şimal-şərqindədir.

⁶⁸Bu hekayət “Cami ət-təvarix”də (c. 1, kitab 1, səh. 85) və Əbü-l-Qazidə (s. 46) var. “Oğuznamə”yə görə bu ac qadının ərinin adı Təmyüdü Kequl idi (A. M. Şerbak, s. 49—50, V. Banq və Q. Rəhməti, s. 10). Mahmud Kaşqari xalac termininin etimologiyasını belə izah edir: “Gözləyin, qalın və ömrünüzü uzadın”. “Oğuznamə”də: “Burada qal, ac”; “Cami ət-təvarix”də — “qal ac”.

⁶⁹Mazandaran — Xəzər dənizinin cənub sahilləri yaxınlığında vilayət. Gürgan (Qorqan, Curcan) — Xəzər dənizinin cənub-şərq sahillərində vilayət. Dehistan — mərkəzi İranda dağlıq vilayət. Kuhistan — Xəzər dənizindən cənubda dağlıq vilayət.

⁷⁰Amul, Sari və Astarabad — Xəzər dənizinin cənub və cənub-şərq sahilində yerləşən şəhərlər.

⁷¹İsfərain — İrənın şimal-qərbində, Ətrək çayından cənubda şəhər. Sebzevar — İrənın şimal-şərqində, Kəl-Şur çayının sağ sahilində şəhər.

⁷²Nişapur — İrənın şimal-şərqində, Sebzevardan qərbdə şəhər.

⁷³Tuc — Şərqi İranda şəhər.

⁷⁴Abivərd (Bavərd) — İrənın şimal-şərqində şəhər.

Səraxs — Türkmənistanın cənubunda şəhər.

Mərv (indiki Məri) — Türkmənistanda şəhər.

⁷⁵Herat — Qərbi Əfqanıstanda, Hərirud çayının sağ sahilində şəhər.

⁷⁶Bayqız (Badgis, Bazgis, Badzgis) — Heratla Səraxs arasında yerləşən vilayət. Orta əsrlərdə burada köçəri - türklərə məxsus çoxlu sürülərin otladığı gözəl otlaqlar, yaylaqlar olmuşdur.

⁷⁷Qur - heratla Bamian arasında, Hərirud və Hilmənd (Əfqanıstan) çaylarının yuxarı axarlarında mövcud olmuş tarixi vilayət.

Qurcistan — Murqab çayının yuxarı axarında, Qurla həmsərhəd vilayət.

⁷⁸Oğuz bu iki-üç ailəyə qarlık adı vermişdi. Çin mənbələrinə görə, qarlıklar üç tayfa idilər (türk sənədlərinə görə onları “üç qarlık” adlandırdılar). Şavana görə (Document, 78) bu üç tayfa (Mu-lo, Pu-for və Ta-çeli) VIII əsrdə Göytürklərlə vuruşmada iştirak etmişdi. “Oğuznamə”də haqqında bəhs olunan üç qarlık tayfası Hüdud əl-ələmdə də xatırlanır (s. 286, 297), Burada Çu çayı hövzəsində yaşayan qarlıklardan söhbət gədir.

⁷⁹Bu hekayət “Cami ət-təvarix”də (s. 84—85) və Əbü-l-Qazidə (s. 45) əks olunmuşdur. Uyğur “Oğuznamə”sində A. M. Şerbak, s. 48—49) bu ad Kaqarlıq kimi qeyd edilir.

⁸⁰Deməli, qarlıklar Qurda, Bamianda, Toxaristanda, Pamir—Alayda, Fərqana və Çu—Talas dağlarında xalaqlarla qonşuluqda yaşayırdılar.

⁸¹Zarəfşan çayı nəzərdə tutulur.

⁸²Yalqız Ağac Səmərqənddən şimal-qərbdə yerləşirdi. Bura Teymurləngin çox xoşladığı istirahət yeri idi (Zəfərnəmə, 1, s. 451, 493).

⁸³Oğuzun öz yurdu Balxaş ətrafında, Kurtak və Ortakda idi. Bax: “Cami ət-təvarix”, s. 86,

⁸⁴Bozok və üçok terminləri haqqında mülahizələrə dair bax: A. H. Кононов. Родословная туркмен (s. 10—11, qeyd. 85).

⁸⁵Kıl Barakın (İt Barakın) üsyanı “Cami ət-təvarix”da, (s. 84) və İ. N. Berzində də (s. 18—19) əksini tapmışdır. 30-cu qeydə də bax.

⁸⁶Qırçaqların Kıl Barakın üsyanını yatırmasına dair həmçinin bax: Berezin İ. N., s. 19.

⁸⁷Atıl Volqa çayıdır. Yaman — suya gəldikdə isə bu adla bir neçə çay var: 1) Yaman — su — duzlu Tengiz gölünə tökülən Kon çayının qolu; 2) Yaman-sarı - Sarı-su çayının qolu; 3) Yaman-yelge — Kama çayına tökülən Ufa çayının qolu; çox güman ki, burada Ural (Yaik) çayı nəzərdə tutulur. Hər halda Yaman-su Atıl (Volqa) və Sırdərya çayları arasındakı ərazidə axan çaylardan birinin adı olmuşdur.

⁸⁸İndir - Tarığı lokallaşdırmaq mümkün olmadı. A. Z. Validova görə indir-xırman, tarıq isə taxıl deməkdir; bu söz birləşməsi xırmanda əldə edilən məhsuldan alınan vergi mənasını bildirir.

⁸⁹Yenikənd Oğuzların saldıqları ilk şəhərdir.

⁹⁰Bu mənsəb sahibinin adı “Cami ət-təvarix”də (s. 86 və i. a.) Eyrəngi — Kand İrkıl Xoca; İ. N. Berzində (s. 23) — İgit İrkıl Xoca, Əbü-l-Qazidə (A. N. Kononov, s. 49—50, 91, qeyd 87) — Erkil Xocadır. Eyrəngi — Kənd Yenikəndin (s. 98) katib tərəfindən təhrif olunmuş adı deyilmi?

⁹¹Tamğa — əsasən mal-qaraya vurulan tayfa nişanı (damğa).

⁹²Onqon termini haqqında bax: Д. К. Зеленин. Культ онгонов в сибире. — М., Л., 1936; Abdulkadir İnan. Ongon. S, 277—285; həmçinin bax: L. A. Semyonovun Rəşidəddinin “Cami ət-təvarixi”nə dair şərhlərinə (s. 87, qeyd 1).

⁹³“Cami ət-təvarix”də və Berzində: “möhkəm”. Adı Kayıq, Kay, Kayqat, Kıyqat, Kiyat, Kara—Kay və Örünk—Kay kimi də çəkilir.

⁹⁴Sam-Süyrək — Daşkənddən şimal-şərqdə dağ aşırımının adı. Ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərində xatırlanır.

⁹⁵Ətin bölüşdürülməsinə dair təfsilat, bax: Əbü-l-Qazi, (s. 51—52, s 535—565).

⁹⁶Ehtimal ki, “Oğuznamə”də Oğuzların hərbi təşkilatı barədə fəsil olmuşdur. Bu, Teymuri Uluqbəyin hakimiyyəti dövründə yazıya alınmış oğuz dastanlarından da (bax: Britaniya muzeyinin nüsxəsi, add. 26190, vv. 206—21a) görünür. Tatarlarla monqolların döyüşünün təsvir olunduğu parçada deyilir: Oğuzun ordusu yeddi hissəyə bölünürdü. Birinci hissə monqolca bulcunqar, türkcə isə qaravul adlanırdı. O, ordunun - əsas qüvvələrinin başında dururdu. İkinci hissə monqolca manqolay, türkcə yeravul, ərəbcə isə müqəddimət əl-cəyş adlanırdı. O, gənc, igid döyüşçülərdən təşkil olunurdu. Üçüncü hissəni Olcay xan monqolca branqar, türkcə ön qol adlandırır ki, bu da ərəbcə maymana (sağ cinah) deməkdir. Dördüncü hissəni Olcay xan monqolca çuvanqar, türkcə sol qol adlandırır ki, bu da ərəbcə maysara (sol cinah) deməkdir. Beşinci hissə ordunun gözüdür. O, qol adlanır və ordunun sağ və sol cinahları arasında yerləşdirilir. Ordunun komandanı

və bayrağı (tuğ) burada olur. Altıncı hissə kücüngər adlanır və beşinci hissənin (qol) arxasında durur. Ona türkcə ciqdavul, bəzən isə ökcə deyilir. Yeddinci hissə monqolca bistinqar, türkcə isəə buxtarma adlanır və altıncı hissənin (kücüngər) arxasında yerləşir. Onların ərəbcə adları yoxdur. İki ordunun rastlaşdığı yerə qarşı deyilir”.

Ordunun tərkibindəki urun, solqay, savrum, ünüş və küşük bölmələrinin də adı çəkilir, lakin izah olunmur.

Çox güman ki, türk dastanı “Oğuznamə” əvvəlcə monqol dilinə, ondan sonra isə fars dilinə tərcümə olunmuşdur ki, Rəşidəddin də həmin tərcümədən istifadə etmişdir.

⁹⁷Yaylaq və qışlaqların adlarını oxumaq mümkün olmur. Sayram — Sayram-nor gölü (Kulcadan şimalda), Başqurd — Ural dağları ola bilər. Qarabağ Azərbaycandır. Barsuk haqqında 4-cü qeydə bax. Qalan yerlər isə çox ehtimal ki, Qalaxıstanın şimal hissəsində idi.

⁹⁸Əbü-l-Qazidə (s. 55) süjet bir qədər başqa şəkildə nəql olunur.

⁹⁹Əbü-l-Qazidə: Alan və Arlan.

¹⁰⁰Əbü-l-Qazidə: Çekes, Başı-bəy və Biyqu-bəy.

¹⁰¹Əbü-l-Qazidə: Kabil Xoca.

¹⁰²Əbü-l-Qaziyə görə Dib Yavqu xan 120 il padşahlıq etmişdir.

¹⁰³Əbü-l-Qaziyə görə: Kuzu—Yavı.

¹⁰⁴Ola bilər ki, naibin adı Ulaş oğlu Olsun, yaxud Ulaş oğlu Uysun olmuşdur. Əbü-l-Qazidə vəzirlərin adı “Enkeş oğlu Oktan və onun oğlu Kul—Sarıdır”.

¹⁰⁵Əbü-l-Qazidə: İmir ilindən Keruncək, Salur ilindən Tabak (Batak).

¹⁰⁶İnalsır Yavkuy xan Qardninin İlmasın Cebquy adlandırdığı, 766-cı ildə Göytürklərə qarşı çıxmış ilk qarlık hökmdarı ola bilər.

¹⁰⁷Əbü-l-Qaziyə görə İnalsır Yavkuy xanın (İnal Yavı) oğlanlarının adları Al və Duylı Kayı idi.

¹⁰⁸Qorqudun adı ilk dəfə yuxarıda haqqında söhbət gedən şəxslərin adları ilə birlikdə çəkilir. Əbü-l-Qazidə (s. 57) hadisələr belə təsvir edilir: “Kayı [ilindən] Qara Xocanın oğlu Qorqud atanın, Salur [ilindən] Enkeş Xocanın və Avaşban Xocanın başçılığı ilə bütün Oğuz ili yığıldı və Kayı əlindən olan İnal Yavını padşah seçdilər. Onun vəziri Qorqud ata idi. Və Qorqud ata nə desə, padşah onun sözündən kənara çıxmazdı. Qorqud ata bir çox qəribə işlər gördü. O, iki yüz doxsan beş il yaşamış və üç padşahın vəziri olmuşdur”.

Yuxarıda göstərilən hadisələr 622-ci ildən sonra baş verir.

¹⁰⁹Bu isə artıq Rəşidəddinin “Cami ət-təvərix”ə daxil etmək istədiyi Dədə Qorqud haqqında hekayətdəndir. İnal xan Sır Yavquyun adının tərkib hissəsinə “türk-sır” - “türk tayfalarından birinin adı” (DTS, 599) birləşməsində bax.

¹¹⁰Əbü-l-Qaziyə görə (s. 57) Kayı İnal xanın adı Duyılı Kayıdır: “Onun yanında Qorquddan başqa iki inak bəy var idi. Biri - Bayandur ilindən olan Bekdiz, o biri - İqdir [ilindən] olan Dunkə idi”.

İnak termini haqqında bax: Əbü-l-Qazi, s. 99, qeyd 134.

¹¹¹Erki termini (adı) haqqında bax: Əbü-l-Qazi, s. 99 - 100, qeyd 140.

¹¹²Əbü-l-Qazi (s. 58). “Erki əmr etdi ki, yuftdan üç hovuz düzəltsinlər, birini araqla, birini kumisla, üçüncüsünü isə qatıqla doldursunlar”.

¹¹³Əbü-l-Qazi (s. 58): “Dörd yüz at və dörd min qoyun kəsdilər”.

¹¹⁴Bu süjetlə əlaqədar bax: “Əbü-l-Qazi (s. 58).

¹¹⁵Tuman xanın heyvanların dilini bilməsinə dair bax: K. Yanın məqaləsinə, 1967, s. 45 - 63.

¹¹⁶Əbü-l-Qazidə aşağıdakı əhvalat nəql olunur: “Və bütün xalq başda Qorqud olmaqla Erkiyə dedi: “sən düz bir ay toy qurdun, yeməyin isə tükənmədi. Sənin hovuzlarındakı kumis və ayrılan göldəki sudan çox idi. İndi, bu gündən belə sənə Göl Erki xan deyəcəyik. Tuman sənin doğma oğlundur. Böyük qardaşın Duyılı Kayının yerində otur və xanlığı idarə elə. Tuman böyüyüb igid olanda sən özün ona nə verəcəyini gözəl bilirən” və Göl Erkini xan etdilər”.

¹¹⁷Ağlı keçidi, ehtimal ki, Tyan-Şan dağlarındakı İli çayı hövzəsinin yaxınlığındadır.

¹¹⁸Hekayətin qısa məzmunu üçün bax: Əbü-l-Qazi (s. 59).

¹¹⁹Əbü-l-Qaziyə görə Ayne xan Əfşar xanı idi.

¹²⁰Əbü-l-Qazidə (s. 59) hadisələr belə şərh edilmişdir: “O vaxtlar Əfşar ilində Ayne adlı xan var idi: o, həmin qızı öz oğluna istəmişdi. Göl Erki razılaşmışdı və qızı verməli idi. Qızın Tumana verildiyini eşidən Ayne xan qoşun yığıb Göl Erkinin üzərinə getdi. Göl Erki böyük qoşunla onun qabağına çıxdı; vuruşma oldu [Göl Erki] Ayne xana qalib gəldi, onun oğlunu öldürdü və Əfşar qoşununu darmadağın etdi”.

¹²¹Əbü-l-Qaziyə görə Tumanın oğlunun adı Yavlı idi.

¹²²Əbü-l-Qazidə (s. 59): “Göl Erki and içib, Aynenin yanına qasid göndərdi ki, ona desin: “Bu bədxahlığı sən yox, sənin oğlun edib, o öz cəzasına çatdı. İndi biz səninlə qardaşlıq. Gəl və öz yurduna sahib ol, mən isə [evə] qayıdıram”.

¹²³Əbü-l-Qazidə (s. 59): “Qasid gedib, bütün bu sözləri Ayneyə çatdırdı. Ayne buna inanıb gəldi və Göl Erki ilə görüşdü. Göl Erki onun yurdunu özünə qaytarıb geri döndü və öz yurduna gəldi”.

¹²⁴Əbu-l-Qazidə (s. 59 - 60): “Bir dəfə o, çay qırağında yoldaşları ilə oynayarkən onlardan biri ilə dalaşdı. “Mən onu öldürəcəyəm” - deyə-deyə münasib bir şey axtarmağa başladı; yaxınlıqda kızqandan başqa bir şey tapmadı, onun ucundan yapışıb [kökündən] çıxardı, onunla ikidin boynundan vurub onu üzdü, o öldü”.

Kızqan — Amudərya və Murqab vadisində bitən tikanlı kol (A. N. Kononov, s. 200 - 201, qeyd 142).

¹²⁵Əbü-l-Qazidə (s. 60): “Tuman dedi: Biz indiyədək bu gənci Yavlı adlandırdıq, indi isə onun adını Qanlı Yavlı çağırmaq lazımdır”. Və bundan sonra onu Qanlı Yavlı çağırmağa başladılar.

¹²⁶Əbü-l-Qazidə (s. 60):. Bir dəfə Göl Erki çadırda oturmuşdu. Tuman da orada idi. Kanlı Yavlı içəri girib ortada oturdu və Göl Erkiyə baxaraq dedi: “Ey baba! Sənin oturduğun taxt mənim babam Duyılı Kayınındır. Son bu vaxta qədər atam Tumanın gənc olduğunu bəhanə edərək [onu] verməmişən, bəs indi niyə vermirsən?” Göl Erki başını aşağı dikib xeyli oturdu. Bir qədər sonra başını qaldırıb dedi: “Mən sənin bu sözlərini bundan daha əvvəl, məhz tikanlı kızqanla o adamın boynunu vurub qırdığın günün deyəcəyini gözləyirdim. Sən düz deyirsən. Yaxşı! Razıyam. İndi padşahlıq sənin atana verilməlidir”.

¹²⁷Əbü-l-Qazidə (s. 60): “35 il”.

¹²⁸Fəslin əvvəlində Salur nəslindən Ulaş oğlu Uladın adı çəkilir. Əbü-l-Qaziyə görə, Kayı Yavquy xanın oğlunun adı Mur Yavidir.

¹²⁹Əbü-l-Qaziyə görə qardaşının adı Qara Alp-Arslan idi.

¹³⁰Bu hissə Əbü-l-Qazidə (s. 61) başqa cür səslənir: “Qanlı Yavının iki oğlu vardı: böyüyünün adı Mur Yavı, kiçiyininki isə Qara Alp-Arslan idi. [Qanlı Yavı] ölərkən öz yurdunu iki yerə böldü. Türkiyə və Yenikəndi Mur Yavıya, Talas və Sayramı Qara Alp-Arslana verdi. Bir neçə ildən sonra Qara Alp böyük qardaşı Mur Yavı ilə düşmənçilik etməyə başladı. Ən ləyaqətli adamlar işə qarışıb onları barışdırmaq üçün uzun müddət dilə tutdular. [Lakin] Qara Alp-Arslan razılaşmadı”.

¹³¹Əbü-l-Qazidə (s. 61): “hər ikisi qoşun çıxardı və onlar Sayram yaxınlığında vuruşdular. Mur Yavı qalib gəldi. Qara Alp-Arslan döyüşdə həlak oldu”.

¹³²Əbü-l-Qazidə — Alp Tuqaç.

¹³³Əbü-l-Qazidə (s. 61): “Mur Yavının qanuni arvadlarından övladı yox idi. Urca xan adlı birisinin ilinə basqın zamanı o, bir qadını əsir aldı; onu bir neçə gün [öz yanında] saxlayıb geri qayıtdı. Həmin qadın öz yurduna qayıdıb dedi: “Mən Mur Yavı xandan boyluyam”. Bir neçə aydan sonra onun oğlu oldu.. Adını Qara qoydular. Oğlan dayılarının yanında böyüdü. İkidlik çağına çatan kimi qaçıb Mur Yavı xanın yanına gəldi. Mur Yavı onu oğulluqa götürdü. Mur Yavı öləndə bütün xalq yığışaraq onu xan seçdi”.

¹³⁴Əbü-l-Qazidə (s. 61): “qırx il”.

¹³⁵Əbü-l-Qazidə (s. 62) - Qoru-Təkin Kuzu-Təkin kimi gedir. Təkin - xan ailəsinin kiçik yaşlı üzvlərinin adına qoşulan titullar, şahzadə (bax: DTS, 547). Hüdudda (s. 95, 274) (toquz-oğuzların ölkəsindəki bəzi kəndlərin adı Bəy-Təkindir. Təkin (tigin) sözü haqqında həmçinin bax: Əbü-l-Qazi, qeyd. 127.

¹³⁶“Buğra xan yeməyi” (Buğra xan aşısı) haqda bax: F. Sümer, Dərgi, s. XVII, № 3 - 4, 1959, s 376.

¹³⁷Aşağıda xanın arvadı Banu adlandırılır. Əbü-l-Qaziyə görə (s. 62) xanın arvadının adı Babər idi.

¹³⁸Əbü-l-Qazidə (s. 62): “Əfşar ilində Eqrencə adlı birisinin gözəl bir qızı vardı. Onun [öz yurdunda] adı Korkeli Yaxşı idi.

¹³⁹“Div qayası” Buğra xanın iqamətgahından iki aylıq yol məsafəsində, Çu çayı hövzəsində, yəni haradasa Yakutiya da, yaxud hətta Hindistan hüdudlarında da ola bilər.

¹⁴⁰Qotazlı atların başında gələn sultanlar haqqında bax: П. Савваитов. Описание старинных царских утварей СПб, 1896, с. 15 - 16.

¹⁴¹Göründüyü kimi, Sarı Kulbaş da Tuman xan kimi heyvanların dilini bilirmiş.

¹⁴²Bulqaq - qarışıqlıq, həyəcan, narahatlıq, çaxnaşma, təlaş, nifaq, təşviş. DTS, s. 122 - 123.

¹⁴³Bu şer Sasani hökmdarının Turandoxt adlı qızına aiddir. “Oğuznamə”yə heç bir dəxli olmayan həmin şeri Rəşidəddin öz istəyi ilə Firdovsinin “Şahnamə” əsərindən götürərək əlavə etmişdir. Ögey ananın oğulluğunu yoldan çıxarması haqqında geniş yayılmış süjet bir çox xalqların rəvayətlərində mövcuddur. Bax: Q. M. Bonqard-Levina və O. F. Volkovanın kitabının müqəddiməsi (The Kunala Legend. - Calcutta, 1965).

¹⁴⁴Əbü-l-Qaziyə görə (s. 64). Kori Təkin 40 il padşahlıq etmişdir.

¹⁴⁵Əbü-l-Qazidə - Oyunaqdan söhbət getmir.

¹⁴⁶Ərəb müəlliflərində bu məntəqənin adı Kulan kimi verilir. V. F. Minorskiyə görə (Hüdüd, s. 354 - 358) o, Tartı (Türksib) stansiyasının yaxınlığında yerləşirdi.

¹⁴⁷Hacib - xidmətçi, qarıçı, kamerker. Orta əsrlərdə Yaxın Şərqi ölkələrində sarayda ən yüksək vəzifələrdən biri. Saray mərasimlərinin təşkilində mühüm rol oynayırdı (ASE, X, s. 144).

¹⁴⁸Ibn Fədlan (s. 203 - 208) Suvar ölkəsini İsficaba və Otrara rayonunda yerləşdirir.

¹⁴⁹İnak - monqollarda ən yaxşı xidmətçilər (nökərlər) inak adlanırdı. Monqolca inak - yaxın dost, inanılmış, sevimli adam. Termin haqqında ətraflı məlumat üçün bax: A. H. Кононов (Родословная туркмен), qeyd 134, s. 99.

¹⁵⁰Bu, indiki Kazalinski 20 kilometrliyindəki Küyütqala, yaxud onun 23 kilometrliyindəki Cankənd (Yenikənd) - indiki Sırdəryanın aşağı axarında Novokazalinsk - ola bilər.

¹⁵¹Ananda da Sırdəryanın aşağı axarında yerləşirdi.

¹⁵²Əbü-l-Qazidə (s. 65) xanın adı Şeybandır.

¹⁵³Əbü-l-Qaziyə görə (s. 65) Şeyban xan 20 il padşahlıq etmişdir.

¹⁵⁴Əbü-l-Qazidə (s. 66) ad Kuzuçu bəy ayamalı “Bükdez” kimi oxunur.

¹⁵⁵Əbü-l-Qazidə (s. 67) həmin bəyin adı “Kayı ilindən olan Kırkutdur”.

¹⁵⁶Əbü-l-Qazidə (s. 64): “İl arasında bir divanə vardı, [onun] adı Miran Kahin idi”.

¹⁵⁷Əbü-l-Qazidə (s. 67): “Toqurmuş adında bir nəfər vardı. Onun atasının adı Kerance Xoca idi”.

¹⁵⁸Əbü-l-Qazidə (s. 67) - Tokat.

¹⁵⁹Ehtimal ki, bu XI əsrdə Toğrul bəyin hakimi Şah Məlik ibn Əli ilə düşmənçilik etdiyi Cankənd, daha doğrusu, Cənddir.

¹⁶⁰Rəşidəddin qeyri-dəqiqliyə yol verir: səlcuqlara qədər yaranmış “Oğuznamə” XI əsrdə Kiçik Asiyada (Rumda) baş verən hadisələrlə bağlıdır.

¹⁶¹Beləliklə, Samanilərin türk mənşəli olmaları sübuta yetir (bax: Əli əs-sabi, Əl-Ədəb əl-farsi, fi-l-əsr əl-Qəznəvi. - Tunis, 1965, s. 129).

¹⁶²Ad Sərhəng kimi oxunmalıdır.

¹⁶³Mahmud Qəznəvinin atası Səbuk Təkinin mənşəcə Kayı nəslindən və Serenkin Kökəm Yavqunun qardaşı olması Rəşidəddinin “Qəznəvilərin tarixi” əsərində də təsbit edilir (bax: Ə. Atəşin nəşri, s 3 - 5).

¹⁶⁴Türkcə tuzqu ərəb dilindəki nüzl kimi “müsafirlər üçün hazırlanan yemək” deməkdir. Bax: F. E. Cleaves. The Mongolian names and terms. — Harvard, Journal of Aziatic Studies, № 12, 1949, P. 442,

Nüzl — (cəm halda nüzl, daha çox ənzal formasında) — mənzil mükəlləfiyyəti növü. Təbəələr hər hansı bir hakimiyyət nümayəndəsini atları və nöqərləri ilə birlikdə qeyri-müəyyən müddətdə yaşamaq üçün öz mənzillərində qəbul etməyə borclu idilər. Bu, əhalinin ən ağır mükəlləfiyyətlərindən biri idi.

¹⁶⁵Bu hadisələri nəql edənün Sağrı bəylə Davudun eyni adam olmasından xəbəri yoxdur.

¹⁶⁶Qəznəvilər haqqında K. E. Bosvortun son əsərlərinə bax.

¹⁶⁷Xarəzmşahlar haqqında bax: З. М. Бунятов. Государство Хорезмшахов - Ануштегинидов. -М., 1986.

¹⁶⁸Oğuznamə müəllifinin Oğuzun ancaq beş övladının nəsilərini sadalaması dastanın türkmən tərəfindən yazıya alındığını göstərir. Çünki o, yalnız bu beş övlad haqqındakı rəvayətləri yaxşı bilirdi.

¹⁶⁹Salqurilər haqqında bax: E. Merçil. Fars Atabəyləri. - Ankara, 1975.

¹⁷⁰Əbü-l-Qazi (s. 68) bu bəylərlə yanaşı Eymur, Doger, İqdir, Çavuldur, Karkın, Salur və Əfşarın da adlarını çəkir.

¹⁷¹Hisar dağında yaşayan türkmənlərdən Nəcib ibn Bəkran da (v. 17 a) bəhs edir.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz

Oğuzların tarixi və əhvalı

Oğuzun atası, əmiləri, qohumları və yaxınları ilə döyüşü, onun düşmənləri üzərində qələbəsi

Oğuzun Kürreyi-ərzi zəbt etmək üçün yürüşü və onun müxtəlif ölkələrə elçilər göndərməsi

Oğuzun Kıl-Barakla döyüşü

Oğuzun qaranlıq ölkəyə yürüşü və həmin ölkənin vəziyyəti

Oğuzun Şirvana və Şamaxıya elçilər göndərməsi

Oğuzun Arran və Muğan tərəfə yürüşü

Oğuzun Kürdüstan yolu ilə Diyarbəkr və Şama yürüşü

Oğuzun öz oğullarını ordu ilə Firəng və Rum tərəfə yollaması

Oğuzun Ruma getmiş oğullarının (döyüşü) və onların Rum ordusu ilə qarşılaşmalarının təfəsilatı

Oğuzun bütün ordusuyla Dəməşqə və onun əyalətlərinə yürüşü

Oğuzun Misirə yürüşü, oraya gəlişi və (onları) il etməsi

Oğuzun Bağdad, Bəsrə və qonşu ölkələrə yürüşü

Oğuzun oğullarını Fars və Kirman tərəflərə göndərməsi

Oğuzun İraq-Əcəmə elçilər göndərməsi

Oğuzun Mazandarana yürüşü, vuruşub onu və digər vilayətləri: Gürgan, Dehistan, Xorasan və Kuhistanı tutması

Oğuzun yurduna qayıtması və ömrünün son illəri

Oğuzun oğlu Gün xanın padşahlığı

Qara xanın oğlu Buğra xanın padşahlığı və məmləkətin taxtına çıxması

Şərhlər

Фазлаллах Рашид ад-дин

ОГУЗ-НАМЕ

(На азербайджанском языке)

Баку – Азернешр – 1992

Fəzlullah Rəşidəddin

Oğuznamə

Bədii redaktoru B. Xananyev

Texniki redaktoru S. Şahbazova

Korrektorları Z. Qasımova, M. Sasani

İB № 5651

Yığılmağa verilmiş 19.02.92. Çapa imzalanmış 10.08.92. Ədəbi qarnitur. Yüksək çap üsulu ilə. Formatı 60x84^{1/16}. Mətbəə kağızı №2. Şərti çap vərəqi 4,88. Şərti rəngli surəti 5,34. Uçot nəşr vərəqi 5,5. Tirajı 25000. Sifariş 29.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Mətbuat Komitəsi.
Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi “Azərnəşr”, Bakı – 370005, Hüsü

Наси́ев күçəsi, № 4.

Государственный комитет Азербайджанской Республики по печати.
Азербайджанское государственное издательско-полиграфическое
объединение «Азернешр».
Баку – 370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.